

Arūnas Bubnys

Lukiškių kalėjimas nacistinės okupacijos metais (1941–1944)

2019 m. liepos 2 d. oficialiai uždarytas 115 metų Vilniaus centre veikęs Lukiškių kalėjimas. Straipsnyje nagrinėjamas tragiškas Lukiškių kalėjimo istorijos tarpsnis – nacistinės okupacijos laikotarpis (1941–1944). Ši tema Lietuvos istoriografijoje iki šiol nėra specialiai tyrinėta. Straipsnyje analizuojami tokie klausimai: kalinių statistinė kaita (kalinių skaičiaus kaita, suimtųjų įkalinimas ir paleidimas iš kalėjimo), kalinių tautinė sudėtis, lytis, rūšis (politiniai ir kriminaliniai), bausmių sistema, kalinimo sąlygos, suimtųjų maitinimo ir sveikatos problemos, kalėjimo tarnautojų elgesys su suimtaisiais, pabėgimo iš kalėjimo atvejai.

ĮVADAS

Vienas svarbiausių nacistinio režimo represinių metodų buvo Lietuvos gyventojų areštas ir kalinimas kalėjimuose, arešto namuose ir priverčiamojo darbo stovyklose. Nacių okupacijos metais kalėjimo bausmėmis buvo nubausta daug tūkstančių Lietuvos gyventojų. Ypač dažnai ši bausmė buvo taikoma politiniams Trečiojo reicho priešams pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais. Laisvės atėmimo bausmėmis okupacinis režimas siekė izoliuoti tikrus ir potencialius nacizmo priešus, įbauginti Lietuvos gyventojus, paversti juos

paklusniais okupacinės valdžios įsakymų vykdytojais. Priešingai nei ankstesniems XIX–XX a. pradžios Europos šalių politiniams režimams, nacizmui buvo visai nesvarbu pataisyti ir perauklėti suimtuosius humanizmo, moralės ir darbo principais. Antihumaniškai nacių penitenciarinei (kalėjimų) sistemai rūpėjo kalinius izoliuoti, nukenkinti, palaužti jų valią ir žmoniškumą, paversti nužmogintais, bevaliais ir išnaudojamais vergais. Suimtieji privalėjo būti palaužiami žiauriu režimu, sunkiu darbu, fizinėmis bausmėmis ir patyčiomis, pavojingesni ir „nusikaltusieji“ – fiziškai sunaikinami.

Pasaulinė nacistinių kalėjimų ir koncentracijos stovyklų literatūra yra nepaprastai turtinga ir įvairi. Šia tema išleista tūkstančiai mokslinių, publicistinių knygų ir memuarų, dokumentų rinkinių ir straipsnių. Stebėtina, kad ši tema Lietuvoje nei sovietiniais laikais, nei atkūrus Nepriklausomybę (po 1990 m.) nesulaukė adekvataus savo svarbai visuomenės ir istorikų dėmesio. Kaip išimtį būtų galima nurodyti lietuvių kalinimo Štuthof koncentracijos stovykloje klausimą. Nepriklausomybės laikotarpiu apie lietuvių kančias Štuthofe buvo išleista keletas knygų ir sukurta kino filmų. Vis dėlto ši tema čia nebus nagrinėjama, kadangi šio straipsnio objektas yra Lietuvos gyventojų kalinimas viename

didžiausių Lietuvoje Lukiškių kalėjime. Straipsnyje bus bandoma atkurti nacistinį Lukiškių kalėjimo istorijos fragmentą, atskleisti kalinių statistinę kaitą, jų tautinę sudėtį ir lytį, bausmių sistemą, kalinimo sąlygas, suimtųjų maitinimo ir sveikatos problemas, mirties bausmių taikymą, kalėjimo tarnautojų elgesį su kaliniais, pabėgimo iš kalėjimo atvejus.

Iki šiol Lietuvoje nėra parašyta specialių darbų apie Lietuvos kalėjimus nacistinės okupacijos metais. Lukiškių kalėjimo istorijai labai svarbus šaltinis yra buvusio kalėjimo kapeliono Juozo Baltramoničio dienoraštis¹. Pastaraisiais metais išaugo Lenkijos istorikų dėmesys nacių okupacijos Lietuvoje problemoms. Buvo parašyta keletas monografijų, kuriose nagrinėjama lenkų pasipriešinimo judėjimas Vilniaus krašte, nacių represijos prieš Lietuvos lenkus – civilius gyventojus, pogrindžio dalyvius ir dvasininkus². Bene svarbiausias Lenkijos istorikų darbas nagrinėjama tema yra dr. Monikos Tomkiewicz Lukiškių kalėjimo istorijai skirta monografija, kurią 2018 m. išleido Lenkijos tautos atminties institutas³. Antrasis knygos skyrius yra skirtas Lukiškių kalėjimo istorijai vokiečių okupacijos laikotarpiu. M. Tomkiewicz detalai aprašė kalėjimo infrastruktūrą, administraciją, kalinių gyvenimo sąlygas (buitį, sanitarines sąlygas ir t. t.). Pasitelkusi gausius ne tik Lietuvos, bet ir kitų šalių archyvų dokumentus, taip pat čia kalėjusių asmenų atsiminimus bei liudijimus, istorikė atskleidė žmonių suėmimo priežastis, tardymo metodus, kalinių likimus, aprašė kalinių egzekucijas Lukiškių kalėjime ir jų sušaudymą Paneriuose.

Lenkijos istorikų veikalams būdingas išskirtinis dėmesys nukentėjusiems lenkams ir lietuvių kolaboravimo su naciais akcentavimas ir sureikšminimas. Dėl reliatyviai menkos nagrinėjamos temos istoriografinės bazės svarbiausias tyrimo šaltinis buvo archyviniai dokumentai, saugomi Lietuvos centriniam valstybės archyve (toliau – LCVA) ir Lietu-

vos ypatingajame archyve (toliau – LYA). Nagrinėjamai temai itin svarbūs šie LCVA fondai: Teisingumo vadybos (f. R-624, jame išliko 1156 saugojimo vienetai (bylos)) ir Vilniaus (Lukiškių) sunkiųjų darbų kalėjimo (f. R-730, išliko 3208 s. v.). Nacių okupacijos metais visoms Lietuvoje veikusioms įkalinimo įstaigoms vadovavo Teisingumo vadybos Kalėjimų departamentas. Jis leido įvairias instrukcijas ir potvarkius, čia suplaukdavo informacija iš visų Lietuvos kalėjimų, arešto namų ir priverčiamojo darbo stovyklų. Teisingumo vadybos fonde išliko reliatyviai daug svarbių dokumentų: teisingumo generalinio tarėjo įsakymai ir potvarkiai dėl kalėjimų vadovaujančių darbuotojų paskyrimo, atleidimo ir perkėlimo, įkalinimo įstaigų reorganizavimo, kalinimo režimo, suimtųjų maitinimo, sveikatos ir kt. Į Kalėjimų departamentą buvo siunčiama informacija apie situaciją ir einamuosius reikalus kalinimo vietose, žinios apie kalinių skaičių ir jų judėjimą (naujus ir paleistus kalinius), kalinių perdavimą vokiečių saugumo policijai ir SD ir kt. Iš kitų archyvinių fondų savo dokumentų kiekiu ir reikšme išsiskiria Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo fondas. Didesnę dalį šio fondo sudaro kalinių asmens bylos. Ši dokumentų rūšis gali būti vertinga tiriant individualius kalinių likimus, jų įvykdytus nusikaltimus ir jiems taikytas bausmes, taip pat nustatant suimtųjų tautybę. Svarbesnės yra bendros kalėjimų raštvedybos bylos. Jose yra išlikusi korespondencija su Kalėjimų departamentu aktualiais kalėjimų veiklos klausimais, pateikiamos mėnesinės, savaitinės ir kitokios žinios apie kalinių skaičių ir jų judėjimą, kartu nurodant jų tautinę sudėtį, lytį, politinių ir kriminalinių kalinių skaičių. Čia taip pat galima rasti žinių apie kalinių perdavimą vokiečių saugumo policijai ir SD (o tai dažnai reikšdavo suimtųjų išvežimą sušaudyti). Nagrinėjamai temai svarbių dokumentų yra ir LYA. Pirmiausia paminėtinos okupacijos metais Lukiškių ka-

lėjime dirbusių tarnautojų bylos. Tokių bylų yra keliolika. Šie dokumentai leidžia tarsi iš vidaus pažvelgti į kalėjimo gyvenimą. Juose galima rasti daug informacijos apie kalėjimo darbuotojų elgesį su kaliniais, kalinimo režimą, suimtųjų kategorijas, jiems taikytas bausmes ir kt. Suprantama, šiose bylose esančią informaciją reikia vertinti kritiškai, atsižvelgiant į šių bylų specifiką. Sovietinės okupacijos ir aneksijos laikotarpiu komunistinio režimo vykdyta Lietuvos sovietizavimo ir teroro politika karo ir nacistinės okupacijos pradžioje sukėlė intensyvią, masinę ir iš dalies chaotišką antikomunistinio teroro reakciją. Masiniai trėmimai prieš karą ir sovietų surengtos civilių gyventojų žudynės karo pradžioje sukėlė didelę neapykantą komunistinio režimo pareigūnams ir jų talkininkams – komunistams, komjaunuoliams, sovietinių įstaigų darbuotojams, gyventojų trėmimuose dalyvavusiems asmenims. Didelė sovietinių kolaborantų dalis dėl spartaus vokiečių kariuomenės žygiavimo nespėjo evakuotis iš Lietuvos į Sovietų Sąjungos gilumą ir pasiliko nacių okupuotoje Lietuvoje. Šios kategorijos asmenys be ginklų buvo palikti likimo valiai ir nevaržomam antikomunistiniam terorui. 1941 m. vasarą ir rudenį surengus masines krašto „valymo“ akcijas (žydų ir komunistų žudynės), svarbiausiomis Lietuvos gyventojų persekiojimo ir naikinimo vietomis tapo kalėjimai, priverčiamojo darbo stovyklos ir žydų getai. Likę gyvi komunistai, komjaunuoliai ir sovietiniai aktyvistai (nežydai) buvo suvaryti į kalėjimus ir priverčiamojo darbo stovyklas. 1941 m. rugpjūčio pradžioje Lietuvoje įvedus civilinę vokiečių valdžią, komunistų ir sovietinių aktyvistų areštų ir žudynių mastai sumažėjo.

Nacių okupacijos metais visoms įkalinimo įstaigoms (kalėjimams, arešto namams, priverčiamojo darbo stovykloms) vadovavo Teisingumo vadybos Kalėjimų departamentas. Šio departamento funkcijos buvo

įkalinimo įstaigų veiklos kontrolė ir darbo tvarkos nustatymas, potvarkių bei instrukcijų leidimas, pajamų ir išlaidų sąmatų sudarymas ir jų vykdymo priežiūra, įkalinimo įstaigų statyba ir kapitalinis remontas, kadru komplektavimas, suimtųjų globos, auklėjimo ir sveikatos priežiūros klausimai. Kalėjimų departamentą sudarė ūkio ir administracijos referentūros⁴. Vokiečių generalinis komisaras Kaune pasiliko sau „bendros priežiūros vadovavimą kalėjimų reikalų srityje“⁵. Generalinio komisaro A. T. von Rentelno nurodymu teisingumo generaliniam tarėjui, teisę pristatyti suimtuosius į kalėjimus turėjo vokiečių prokuratūra, vokiečių teismas, vermachtas, lietuviškoji prokuratūra ir teismai, vokiečių ir lietuvių policijos įstaigos⁶.

VILNIAUS SUNKIŲJŲ DARBŲ (LUKIŠKIŲ) KALĖJIMAS

1941 m. rugsėjo 20 d. duomenimis, Vilniuje gyveno 186 342 gyventojai. Tautinė miesto gyventojų sudėtis buvo tokia: lietuvių – 52 312 (33,5 proc.), lenkų – 95 082 (60,9 proc.), rusų – 6489 (4,1 proc.), baltarusių 1665 (1,1 proc.), vokiečių – 365 (0,2 proc.). Be to, Vilniuje tuo metu gyveno ir 30 147 žydai, kurie į oficialią gyventojų statistiką nebuvo įtraukiami⁷.

Vilniaus sunkiųjų darbų (Lukiškių) kalėjimas (toliau – VSDK) buvo pastatytas carinės Rusijos laikais (1898–1903 m.) ir savo paskirties nekeitė per visą ligšiolinę savo istoriją. Visais istoriniais laikotarpiais ir okupacijų metais tai buvo didžiausias Vilniaus kalėjimas. Keitėsi tik valdžios ir kalėjime dirbantys ir kalintys žmonės⁸. Vokiečių okupacijos metais Lukiškių kalėjimas (Kalinių–Sielininkų g. 4/6) užėmė 31 408 kv. m žemės plotą, kalėjimo teritorijoje buvo 12 mūrinių ir medinių pastatų. Be to, kalėjimui priklausė 39 400 kv. m daržas⁹. Pagrindinį kalėjimo pastatą sudarė

trys į centrą sueinantys triaukščiai sparnai (korpūsai). Dviejuose korpusuose buvo maždaug po 200 vienučių kamerų¹⁰. Vokiečių okupacijos metais kalėjimo vidinė infrastruktūra nesikeitė – nebuvo pastatyta naujų pastatų, o esantys nebuvo atnaujinami ir modernizuojami. Viename kalėjimo korpuse buvo laikomi tardomieji ir politiniai kaliniai, kitame – kriminaliniai kaliniai ir suimtos moterys¹¹. Kaip matyti iš kaliniams nustatytų ploto normų, kalėjime turėjo būti kalinami 687 suimtieji, tačiau 1944 m. kovo 1 d. jų kalėjo 1269¹². Kitais duomenimis, kalėjime be ypatingo susigrūdimo buvo galima laikyti 1048 suimtuošius¹³. Faktiškai beveik visą nacių okupacijos laikotarpį čia kalinių buvo kur kas daugiau, negu leido suimtiesiems nustatytos normos. Karo išvakarėse (1941 m. birželio 22 d.) bolševikai Lukiškėse kalino apie 1500 suimtųjų. Prieš pasitraukdami iš Vilniaus, sovietiniai kalėjimo darbuotojai suspėjo sunaikinti kalinių asmens bylas ir kitus dokumentus¹⁴. Pasitraukdami iš Vilniaus, bolševikai kalėjimo patalpas paliko labai netvarkingas: sandėliai išplėsti, inventorius sulaužytas, raktai išmėtyti ir pan. Iš pasilikusių kalėjimo tarnautojų ir atvykusių naujų žmonių jau 1941 m. birželio 24 d. pradėta formuoti kalėjimo administracija ir apsaugos tarnyba.

Kalėjimo administracija. Pirmuoju sovietmečiu absoliuti dauguma Lietuvos Respublikos laikų kalėjimo tarnautojų iš darbo buvo atleisti (iš viso 217 žmonių)¹⁵. Jau birželio 25 d. Lukiškių kalėjimas pradėjo normaliai veikti. Kalėjimą saugojo 40 lietuvių savisaugos dalinio kareivių (1-ojo ir 3-ojo lietuvių policijos batalionų kareiviai kalėjimą saugojo iki 1941 m. rugsėjo 4 d.). Kalėjime buvo palikti 45 tarnautojai, kurie čia dirbo ir sovietų valdymo laikais. Be to, buvo priimti 143 nauji tarnautojai, iš jų 98 prižiūrėtojai (vėliau kalėjimo tarnautojų skaičius buvo padidintas). Pirmosiomis 1941 m. birželio mėnesio naktimis kalėjimą iš gretimų kvartalų

dažnai apšaudydavo nežinomi asmenys. Manoma, kad tai daro slaptos lenkų organizacijos nariai, norėdami sukelti paniką ir taip padėti išsilaisvinti kalėjime laikomiems lenkams¹⁶.

Pirmuoju Lukiškių kalėjimo viršininku (oficialiai tuomet vadintu Vilniaus namų suimtiesiems tvarkytoju) 1941 m. birželio 24 d. buvo paskirtas J. Budrys. Tačiau jau kitą dieną (birželio 25) viršininko pareigas iš J. Budrio laikinai perėmė Albinas Mičiulis¹⁷. Juozas Grunskis buvo paskirtas kalėjimo administracijos viršininku, Pranas Jameikis – kalėjimo sekretoriumi, Vytautas Babrauskas – kalėjimo gydytoju, Jurgis Andrieušis – ūkio vedėju¹⁸. A. Mičiulis ligtol niekada nebuvo dirbęs kalėjime ir šias pareigas perėmė atsitiktinai. Vilniaus miesto savivaldybės jis buvo paskirtas Revizijos komisijos, kuri turėjo patikrinti Lukiškių kalėjimą, pirmininku. Kadangi tuo metu jokios valdžios kalėjime nebuvo, A. Mičiulis buvo paskirtas laikinai eiti kalėjimo viršininko pareigas. Faktiškuoju kalėjimo viršininku buvo vokiečių karininkas, kuris duodavo nurodymus sargybai dėl kalinių režimo ir apsaugos. Revizijos komisijai užbaigus darbą, A. Mičiulis kalėjimo viršininko pareigų atsisakė (oficialiai 1941 m. rugpjūčio 5 d.)¹⁹. Apskritai kalėjimo administraciją sudarė tokie padaliniai: sekretoriatas, buhalterija, Kulto-švietimo skyrius (kapelionas, bibliotekos vedėjas), administracinis ūkis, sanitarija, remonto dirbtuvės²⁰. Nuo 1942 m. rugsėjo 1 d. Lukiškių kalėjimo kapelionu dirbo Juozas Baltramonaitis²¹.

1941 m. birželio 28 d. buvo patvirtinta Lukiškių kalėjimo vidaus dienotvarkė: kaliniai turėjo būti keliami 5 val. 30 min. (virtuvės darbininkai privalėjo keltis dar pusvalandžiu anksčiau), rytinis patikrinimas – 6 val., pusryčiai – 6 val. 30 min., darbas – priešpietinis iki 11 val. 30 min., popietinis iki 17 val., vakarienė – 18 val., vakarinis patikrinimas – 20 val., gulimas – 21 val.²². Kalėjimo administracijos darbuoto-

jams darbo laikas buvo nustatytas nuo 8 val. ryto iki 18 val. vakaro su trijų valandų pietų pertrauka (nuo 12 iki 15 val.)²³.

Teisingumo generalinio tarėjo įsakymu Juozas Ugianskis 1941 m. rugsėjo 1 d. buvo paskirtas laikinai eiti Vilniaus SDK viršininko pareigas (faktiškai šias pareigas perėmė 1941 m. rugpjūčio 5 d.). (Lukiškių kalėjimui jis vadovavo ir iki 1940 m. birželio 15 d. sovietinės okupacijos²⁴.) Šias pareigas jis ėjo iki 1942 m. kovo 3 dienos. Po to J. Ugianskį pakeitė jo pavaduotojas ir buvęs Vilniaus moterų kalėjimo viršininkas Kazys Augustinavičius (šias pareigas jis ėjo iki 1944 m. birželio 6 d., po to jį pakeitė buvęs pavaduotojas Jonas Kudirka)²⁵. Yra žinoma, kad iki 1942 m. rugpjūčio 1 d. Lukiškių kalėjimui vadovavo vokiečių komendantas esesininkas Oskaras Böhnke. Jam išvykus generalinis komisaras von Rentelnas 1942 m. rugpjūčio 1 d. kalėjimo priežiūrai paskyrė iš Berlyno atvykusį vokiečių komisarą Reinholdą Machanderį²⁶. Pastarasis už tarnybinį nusizengimą iš pareigų buvo atleistas 1944 m. gegužės 1 d. Kalėjimo kapelionas J. Baltramonaitis šitaip apibūdino R. Machanderį:

„Iš pradžių nors ir nervingas, bet vis dėlto buvo neblogas žmogus. Vėliau susidraugavo su lenkais mieste ir lietuviams, ypač tarnautojams, pasidarė nepakenčiamas. Už mažmožį tarnautojus mušdavo. Dėjo pastangų, kad lietuviai tarnautojai būtų pakeisti lenkais. Sakė, kad su 20 lenkų tarnautojų jam būtų lengviau dirbti, kaip su 196 lietuviais. Paskutiniu laiku be jokio reikalo smogė tarnautojai (4 mėn. nėščiai) taip žiauriai burnon, kad prakirto lūpą, o ji gulėjo parkritusi ant žemės apie 15 minučių. Šis žygdarbis buvo jo išmetimo iš kalėjimo priežastis...“²⁷

Atleidus R. Machanderį, nauju kalėjimo komisaru buvo paskirtas Širmanas. Jis elgėsi panašiai kaip ir buvęs jo pirmtakas²⁸. Tarp vokiečių komisaro ir lietuviškos kalėjimo administracijos visą laiką egzistavo trintis ir

įtampa. Abi šalys buvo nepatenkintos viena kitos darbu ir elgesiu. Vokiečių komisarai su kaliniais paprastai elgdavosi griežčiau ir žiauriau negu lietuviškoji kalėjimo vadovybė. Kapeliono J. Baltramonačio liudijimu, kalėjimo viršininkas K. Augustinavičius per tarnautojų susirinkimus dažnai primindavo su kaliniais elgtis žmoniškai ir teisingai. Jis sakydavo, kad esame valdomi svetimųjų, tad mokėkime su kaliniais gražiai elgtis, kad jie ateityje kalėjimo tarnautojų nepasmerktų²⁹. Labiausiai kaliniai kentėdavo ne nuo prižiūrėtojų, bet nuo vokiečių ir lietuvių saugumo pareigūnų per tardymą. Paprastai tardymas vykdavo ne Lukiškių kalėjime, bet saugumo policijos pastate (Gedimino g. 36; pokario metais ten buvo įsikūrusi Lietuvos SSR KGB vadovybė). Per tardymą kaliniai būdavo žiauriai mušami ir kankinami, nepripažįstantiems grasinama mirties bausme. Po tardymo sumušti kaliniai vėl būdavo grąžinami į Lukiškių kalėjimo kameras.

1942 m. lapkričio 27 d. Lukiškių kalėjime dirbo 155 prižiūrėtojai ir 91 kitų pareigų darbuotojas, iš viso 246 kalėjimo administracijos tarnautojai³⁰. Kalėjimo viduje buvo įrengti 56 sargybos postai – 49 prie kamerų ir 7 prie įėjimų į blokus ir koridorius. Kalėjime nebuvo apsauginės signalizacijos ir kilus pavojui prižiūrėtojai ir sargybiniai turėjo švilpti policijos švilpuku³¹.

Už tarnybinius nusizengimus kalėjimo administracijos darbuotojai buvo griežtai baudžiami, kartais net ir mirties bausme. Yra žinoma, kad 1944 m. vasario 29 d. tarp 28 asmenų, išvežtų sušaudyti į Panerius, buvo ir du prižiūrėtojai – Jonas Trubilas ir Pranas Glaudelis³².

Kaliniai. 1941 m. birželio 8 d., NKVD žiniomis, Lukiškių kalėjime buvo kalinama 1500 žmonių. Jau antrą nacių ir sovietų karo dieną (birželio 23) NKVD pradėjo Lukiškių kalėjimo evakuaciją. Kaliniai buvo vežami į geležinkelio stotį, o iš ten į Rusijos gilumą

(Vilniaus kalėjimų kaliniai turėjo būti evakuojami į Gorkio srities kalėjimus). Prieš išvedant kalinius iš kamerų, Lukiškių kalėjime pasikorė suimtas Vladas Taučikas. Vilniuje kalinius į geležinkelio stotį varė NKVD konvojinės kariuomenės 240-ojo pulko kareiviai. Iš viso iš Vilniaus kalėjimų planuota išvežti 1700 kalinių. Tačiau enkavėdistams pavyko iš Vilniaus evakuoti tik daugiau kaip 600 kalinių. 1941 m. liepos 3 d. ešelonas su Vilniaus kalėjimų suimtais atvažiavo į Gorkį. Pakeliui į evakuacijos vietą, NKVD žiniomis, mirė 2 kaliniai. Prieš išvežant kalinius iš Vilniaus, lenkų geležinkelininkams pavyko atkabinti keletą vagonų su kaliniais. Dėl bombardavimų ir kilusios panikos keliems šimtams kalinių pavyko išvengti išvežimo į Rusiją. Birželio 23 d. po pietų sovietinė kalėjimo administracija išsilakstė. Rusai ir žydai bandė trauktis į Rusiją, o dauguma lietuvių pasiliko Vilniuje³³. Birželio 24 d. Vilnių užėmė Vokietijos kariuomenė. Jau kitą dieną į Lukiškes buvo atgabenti pirmieji kaliniai: 112 sovietų karo belaisvių ir 6 iš Raudonosios armijos dezertyravę lietuviai kariai³⁴. Birželio pabaigoje ir liepos pradžioje prasidėjo masiniai žydų ir buvusių sovietinių pareigūnų areštai. Suėmimus vykdė vokiečių saugumo policijos pareigūnai ir įvairių rūšių (saugumo, viešosios policijos ir kt.) lietuvių policininkai. Suimtieji buvo varomi į Lukiškių kalėjimą, ten laikomi be maisto kelias dienas, iš jų buvo atimami pinigai, vertingesni daiktai ir drabužiai. Pirmomis vokiečių okupacijos dienomis daugumą Lukiškių kalėjimo suimtųjų sudarė sovietų karo belaisviai ir politiniai kaliniai. Štai birželio 26 d. VSDK buvo laikoma 205 belaisviai, 115 politinių kalinių ir 2 vaikai. Dažnai suimtųjų kaltė buvo neaiški ir neįrodyta. 1941 m. rugpjūčio 10 d. VSDK be jokių dokumentų buvo kalinama 237 žmonės³⁵. 1941 m. liepos 1 d. žiniomis, Lukiškių kalėjime iš viso buvo 1577 kaliniai ir 15 vaikų. Tarp kalinių net 1178 asmenys buvo sovietų karo belaisviai³⁶. 1941 m. liepos

mėnesį į Lukiškes buvo pasodinta 2569 nauji kaliniai (2405 vyrai ir 164 moterys). Pakeitus kardomąją priemonę, iš kalėjimo per mėnesį laiko buvo paleista 1757 kaliniai (1593 vyrai ir 164 moterys). Dar 1671 suimtas vyras buvo perkeltas į kitas kalinimo vietas. Liepos 13 d. vokiečių karo lauko komendantūros reikalavimu iš kalėjimo buvo paimta 1722 sovietų karo belaisviai, ir 1941 m. rugpjūčio 1 d. kalėjime liko 746 kaliniai (700 vyrų ir 46 moterys)³⁷. Perpildytas Lukiškių kalėjimas negalėjo sutalpinti visų suimtųjų, dėl to dalis kalinių buvo siunčiami į Vilniaus moterų kalėjimą (toliau – VMK). 1941 m. liepos 2 d. iš Lukiškių į VMK buvo išsiųsta 235 sovietų karo belaisviai, o liepos 14 d. – 58 įvairių tautybių moterys³⁸. 1941 m. liepos 13 d. dauguma kalėjime buvusių sovietų karo belaisvių buvo perduoti vokiečių karinei valdžiai³⁹. Lukiškių kalėjime buvo kalinami ir kriminaliniai kaliniai, tačiau paprastai jų būdavo nedaug, tik apie 10 proc. visų kalinių⁴⁰.

Pirmas žinias apie Lukiškių kalinių tautinę sudėtį randame 1941 m. liepos 14 d. dokumentuose. Šios dienos žiniomis, kalėjime buvo kalinama 1042 asmenys, tarp jų 26 užsilikę karo belaisviai. Iš visų kalinių 810 buvo politiniai ir 232 kriminaliniai. Tarp politinių kalinių buvo 260 žydų vyrų, 69 žydų moterys, 100 lietuvių vyrų, 10 lietuvių moterų, 259 lenkų vyrai ir 20 moterų, 21 rusas⁴¹. 1941 m. rugpjūčio 1 d. Lukiškėse kalėjo 746 suimtieji, tarp jų 441 politinis, 136 kriminaliniai ir 171 karo belaisvis. Tarp politinių kalinių 3 buvo žydų vyrai, 41 žydų moteris, 81 lietuvių vyras, 270 lenkų vyrų ir 3 moterys, 41 rusų vyras ir 2 moterys⁴².

Dalis nežydų tautybės kalinių, kurių kaltė buvo neaiški, iš kalėjimo buvo paleisti. Jau 1941 m. liepos pirmojoje pusėje suimti žydai partijomis po kelis šimtus žmonių buvo gabenami į Panerius ir ten sušaudomi vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingojo būrio (Sonderkommando) narių. Atrodo,

pirmos masinės žydų žudynės Paneriuose buvo įvykdytos 1941 m. liepos 11 dieną. Pasak žudynes slapta stebėjusio lenkų žurnalisto Kazimierzo Sakowicziaus, tos dienos popietę buvo sušaudyta apie 200 žydų. Žudynės vyko ir kitomis liepos dienomis. K. Sakowiczius rašo, kad Paneriuose buvo šaudoma liepos 12–19, 23–26, 28–31 dienomis, t. y. 17 dienų, ir iš viso buvo nužudyta apie 5 tūkst. žmonių⁴³. Į Panerius vežamiems žmonėms buvo sakoma, kad jie siunčiami darbams. Tačiau iš tų „darbų“ niekas negrįždavo. 1941 m. liepos 11 d. Lukiškių kalėjimo prižiūrėtojas kitoje 364 suimtų žydų sąrašo pusėje užrašė: „168 asmenis išsivedžiau darbams (sušaudyti)“⁴⁴. Kitame dokumente tiesiai parašyta: „Paėmiau 179 kalinius žydus (sušaudyti)“⁴⁴. 1941 m. liepos 14 d. tariamiems darbams iš Lukiškių kalėjimo buvo paimta 256 žydų tautybės suimtieji. Liepos 25 d. iš kalėjimo vėl buvo paimta 160 žydų⁴⁵. 1941 m. liepos 11 d. vokiečių saugumo policijai buvo išduotas ir atgal į kalėjimą nebuvo grąžintas Henrikas Abramavičius. Jis sovietmečiu dirbo Miškų pramonės liaudies komisariato Kauno platau vartojimo bazės direktoriumi⁴⁶. Kartu su žydais buvo sušaudyta kiek mažiau kitų tautybių komunistų, komjaunuolių, buvusių sovietinių pareigūnų ir sovietų karo belaisvių. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje Karlo Jägerio raporte nurodyta, kad 1941 m. rugpjūčio 12–rugsėjo 1 dienomis Vilniuje kartu su žydais buvo sušaudyta 17 kitų tautybių komunistų⁴⁷. 1941 m. rugpjūčio 16 d. Paneriuose kartu su žmona buvo sušaudytas Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Juridinio skyriaus vedėjas Andrius Bulota. 1941 m. rugpjūčio 21 d. buvo suimtas ir spalio 2 d. Paneriuose sušaudytas buvęs Lietuvos TSR liaudies ūkio komisaras Valerijonas Knyva⁴⁸. Iš kai kurių Lukiškių kalėjimo dokumentų matyti, kad pirmieji žydų tautybės kaliniai į kalėjimą buvo uždaryti tik 1941 m. liepos 12 dieną. Tos dienos

žiniomis, tarp 2346 suimtųjų 70 buvo žydai. Nuo 1941 m. liepos 12 iki liepos 31 d. imtinai Lukiškių kalėjime kalinamų žydų skaičius svyravo tarp 61 ir 394⁴⁹. Galimas dalykas, kad iki 1941 m. liepos 12 d. žydų tautybės suimtieji nebuvo traktuojami kaip kaliniai. Kalėjimas jiems tebuvo vieta, kur jie buvo surenkami prieš išvežimą sušaudyti į Panerius. 1941 m. rugsėjo 17 d. Paneriuose kartu su žydais buvo sušaudyti ir 4 lietuviai komunistai, 1941 m. lapkričio 19 d. – 6 sovietų karo belaisviai ir 8 lenkai, lapkričio 20 d. – 3 sovietų karo belaisviai, lapkričio 25 d. – 1 lenkas už nelegalų ginklo laikymą⁵⁰. Kitų šaltinių duomenimis, 1941 m. spalio 2 d. buvo sušaudyta 13 lenkų, gruodžio 22 d. – 6 lenkai⁵¹. Kai kurie kaliniai, neištvėrę kalinimo sąlygų, mirdavo kalėjime. 1941 m. rugsėjo 3 d. Lukiškių kalėjimo viršininkas prašė Ypatingojo būrio vado paimti iš kalėjimo 3 žydų lavonus⁵².

1941 m. rugpjūčio mėn. į Lukiškių kalėjimą buvo atvežta 720 naujų kalinių (574 vyrai ir 146 moterys), iš kalėjimo buvo paleista 847 suimtieji. Dar 181 kalinys vyras buvo perkeltas į kitas kalinimo vietas. 1941 m. rugsėjo 1 d. kalėjime liko kalėti 529 žmonės (492 vyrai ir 37 moterys)⁵³.

1941 m. vasaros pabaigoje Lukiškių kalėjime laikomų kalinių sumažėjo. Dalis kalinių buvo paleisti į laisvę, sovietų karo belaisviai išvežti į karo belaisvių stovyklą, dalis kalinių (daugiausia žydų tautybės) buvo sušaudyti Paneriuose. Kalėjime liko kalėti sunkesnius politinius ir kriminalinius nusikaltimus padarę asmenys. 1941 m. rugsėjo pradžioje Vilniuje buvo įsteigtas žydų getas ir nuo tol žydai Lukiškių kalėjime nebuvo masiškai kalinami. 1942–1944 m. Lukiškių kalėjime kalinamų žydų skaičius paprastai svyravo nuo kelių iki kelių dešimčių. 1941 m. rugpjūčio 28 d. Vilniaus SDK buvo kalinama 152 politiniai kaliniai (52 žydai, 8 lenkai, 15 rusų) ir 190 kriminalinių kalinių (26 lietuviai, 127 lenkai, 30 žydų, 7 rusai). Be to, kalėjime

dar buvo laikoma 177 sovietų karo belaisviai (iš viso 519 kalinių)⁵⁴. Kalėjimo vienetėse dažniausiai buvo laikomi vokiečių ir lietuvių saugumo policijos žinioje esantys politiniai kaliniai⁵⁵. 1941 m. rugsėjo 10 d. žiniomis, Lukiškių kalinių sumažėjo iki 493. Tarp jų 237

buvo politiniai, 211 kriminaliniai ir 45 karo belaisviai. Tarp politinių buvo 88 žydų vyrai ir 22 moterys, 9 lietuvių vyrai, 100 lenkų vyrų ir 1 moteris, 17 rusų vyrų⁵⁶. Vilniaus SDK kalinių statistinė kaita 1941 m. rugsėjo–gruodžio mėnesiais pateikta 1 lentelėje.

1 lentelė⁵⁷. Kalinių statistinė kaita 1941 m. rugsėjo–gruodžio mėnesiais

Data			Iš viso	Kalinių kaita per mėnesį	
	Vyrų	Moterų		Priimta	Išleista į laisvę
1941 10 01	455	21	476	284	303
1941 11 01	423	14	437	343	298
1941 12 01	466	30	496	407	284
1942 01 01	517	42	559	293	186

1941 m. gruodžio 22 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduota 30 kalinių (dauguma jų – lenkai ir žydai)⁵⁸.

Per antrą 1941 m. pusmetį (nuo liepos 1 iki gruodžio 31 d.) į Lukiškių kalėjimą buvo atvežta 6568 kaliniai (6074 vyrai ir 494 moterys). Tuo pačiu laikotarpiu iš kalėjimo buvo išleista 5583 kaliniai (5146 vyrai ir 437 moterys). 1941 m. gruodžio 31 d. kalėjime liko 985 suimtieji (928 vyrai ir 57 moterys). Iš viso per 1941 m. antrą pusmetį Lukiškių kaliniai iškalėjo 117 492 dienas⁵⁹. Autoriaus paskaičiavimais, **nuo 1941 m. rugpjūčio 8 iki 1942 m. kovo 26 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduota 389 nežydų tautybės Lukiškių kalėjimo kaliniai**. Didelė tikimybė, kad absoliuti dauguma šių kalinių buvo sušaudyti Paneriuose.

Po žydų ir komunistų viena labiausiai nacistų persekiojamų žmonių kategorijų buvo lenkų pasipriešinimo judėjimo nariai, lenkų inteligentai ir dvasininkija. Lenkų pagrindis Vilniuje 1941 m. pavasarį smarkiai nukentėjo nuo sovietų saugumo represijų. Pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais lenkų pagrindis pamažu atsigavo ir suaktyvino savo veiklą. Buvo atkuriami organizaciniai padaliniai,

verbuojami nauji nariai, kaupiami ginklai ir žvalgybinė informacija, leidžiama slapta spauda ir padirbinėjami reikalingi dokumentai. Vokiečių ir lietuvių saugumo policija pastebėjo suaktyvėjusią lenkų pagrindininkų veiklą ir ėmė juos persekioti. Ypač daug nuostolių lenkų pagrindis patyrė 1942 metais. 1942 m. pradžioje Gužių kaime ir apylinkėse (netoli Pabradės) buvo suimtas 31 lenkas. Ši grupė dar 1941 m. pabaigoje vykdė diversijas Vilniaus–Daugpilio geležinkelio ruože. Grupei vadovavo Stanislawas Szlenikas iš Pabradės. Per kratas buvo rastas ginklų sandėlis. Šeši kaimo gyventojai buvo sušaudyti vietoje, 12 išvežta į Lukiškes, 19 Szleniko grupės narių sušaudyta ir vienas užverbuotas⁶⁰. 1942 m. sausio 31 d. Ypatingojo būrio žinion buvo perduota 41 Lukiškių kalėjimo kalinys. Dauguma perduotųjų sušaudyti buvo žydai, tačiau tarp jų, sprendžiant iš pavardžių, buvo 11 lenkų, lietuvių ir rusų⁶¹.

1942 m. kovo 11 d. vokiečių saugumo policijos pareigūnui Böhnkei buvo perduoti 62 Lukiškių kaliniai (tikriausiai visi žydai)⁶². 1942 m. balandžio 9 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduota 17 daugiausia lenkų tautybės kalinių⁶³. 1942 m. balandžio 24 d.

vokiečių saugumo policijai buvo perduota 20 Lukiškių kalėjimo kalinių. Sprendžiant iš pavardžių, dauguma suimtųjų buvo rusai ir lenkai⁶⁴. Perdavimas vokiečių saugumo policijai paprastai reikšdavo kalinių išvežimą sušaudyti į Panerius.

1942 m. gegužės 5 d. Vilniuje buvo sušaudyta 31 slaptų lenkų organizacijų narys, gegužės 12 d. – dar 57 lenkų pagrindžio dalyviai, suimti 1941 m. rudenį. Dauguma sušaudytųjų buvo Vilniaus lenkų gimnazijų moksleiviai ir absolventai, susibūrę į 1939 m. įsteigtą slaptą Laisvųjų lenkų sąjungą (*Związek Wolnych Polaków*). Lenkijos istorikės Marijos Wardzynskos teigimu, 1942 m. gegužės 9 ir 17 dienomis Paneriuose buvo sušaudyti 85 lenkų jaunuoliai⁶⁵. Kita Lenkijos istorikė H. Pasierbska teigia, kad 1942 m. gegužės 5, 12 ir 13 dienomis Paneriuose buvo sušaudyti 96 Laisvųjų lenkų sąjungos nariai, tarp jų ir organizacijos vadas Janas Mackiewiczus. Dalis suimtųjų lenkų jaunuolių nebuvo sušaudyti – jie nuteisti kalėti 9 mėnesiams arba metams⁶⁶.

1942 m. vasario–kovo mėn. buvo suimta daug lenkų dokumentų padirbinėtojų. Armijos krajojvos (toliau – AK) Vilniaus apygarda turėjo specialų legalizacijos padalinį, kuris nuo 1939 m. aprūpindavo lenkus reikalingais dokumentais (pasais, asmens liudijimais, leidimais ir net maisto kortelėmis). Šio skyriaus veikloje aktyviai reiškėsi lenkų klierikai ir studentai. 1942 m. kovo 14 d. gestapas suėmė Šv. Petro ir Povilo bažnyčios kleboną T. Zawadzki ir 17 slaptos spaustuvės, kurioje buvo spausdinamos maisto kortelės, darbininkų. Per Vilnių nusirito lenkų areštų banga. 1942 m. kovo 16–21 d. iš viso buvo suimta 192 lenkai. Paneriuose buvo sušaudyti 34 lenkų pagrindžio nariai. 1942 m. gegužės 6 d. Paneriuose buvo sušaudyti ir aktyviai pagrindžio veikloje dalyvavę kunigai Romualdas Swirkowskis ir T. Zawadzki⁶⁷. 1942 m. gegužės 12 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduoti 28 Lukiškių kalėjimo kaliniai,

dauguma lenkai, bet keletas buvo ir žydų⁶⁸. 1942 m. birželio 13 d. vokiečių saugumo policijai vėl buvo perduoti 36 kaliniai, o birželio 24 d. – dar 50 kalinių, dauguma – lenkai⁶⁹.

1942 m. vasario 6 d. vokiečių saugumo policijos ir SD vado reikalavimu buvo suregistruoti visos Lietuvos lenkų inteligentai. Vasario 19 d. lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygarda pateikė gestapai 714-os lenkų inteligentų sąrašą⁷⁰. Okupacinė valdžia lenkų inteligentus ir dvasininkus pagrįstai laikė pavojingais priešais. Daug lenkų inteligentų ir dvasininkų glaudžiai bendradarbiavo su lenkų pagrindžio organizacijomis, o kai kurie buvo aktyvūs ir vadovaujantys šių organizacijų nariai. Vienuolynuose buvo slepiami okupantų persekiojami asmenys, lenkų kunigai bažnyčiose sakė patriotinius pamokslus, puošė altorius lenkų tautinėmis spalvomis ir kt. Įtampa, tvyrojusi tarp lietuvių ir lenkų, neaplenkė ir Bažnyčios. Abi tautos varžėsi dėl įtakos Vilniaus srities bažnytinėje hierarchijoje. Okupacinė valdžia negalėjo ilgai toleruoti priešiškos lenkų dvasininkų veiklos. 1942 m. pavasarį lenkų dvasininkams Vilniuje buvo smogti skaudūs smūgiai. Kovo 3 d. gestapininkai suėmė Vilniaus kunigų seminarijos rektorių Janą Uszyllo ir 15 dėstytojų, taip pat buvo suimta 70–80 seminarijos studentų. Seminarijos biblioteka, rankraščiai, inventorius buvo išgrobstyti. Be to, buvo suimta 6 kapitulos nariai, 9 buvusio S. Batoro universiteto profesoriai, katalikiškų profesinių ir jaunimo organizacijų vadovai. Iš viso į Lukiškių kalėjimą pateko 30 lenkų dvasininkų.

1942 m. kovo 12 d. gestapininkai suėmė Vilniaus arkivyskupą metropolitą Romaną Jalbrzykowskį ir Arkivyskupijos kurijos kancelerį Adamą Sawickį. Jie 1942 m. kovo 22 d. buvo iškelti į Marijampolės vienuolyną ir ten laikomi iki vokiečių okupacijos pabaigos⁷¹.

1942 m. kovo 26–27 d. Vilniuje buvo uždaryti visi moterų ir vyrų vienuolynai (iš

viso 16). 253 vienuoliai ir vienuolės, suimti Vokiečių saugumo policijos ir SD vado įsakymu, atsidūrė Lukiškų kalėjime. Čia lenkų vienuoliai vyrai buvo kalinami septynis mėnesius. Lenkų vienuolės (162) iš kalėjimo buvo paleistos jau 1942 m. gegužės pabaigoje. Dauguma jų prieglobstį rado Vilniaus apygardos dvaruose, kurių administratoriais dirbo lenkai. Lenkų dvasininkai buvo išskirstyti į įvairias darbo stovyklas, klierikai išvežti darbams į Vokietiją. Šaltupio dvare buvo įdarbinta 21 kunigas ir 11 vienuolių bei klierikų, Panevėžio dvare – 8 kunigai ir 10 klierikų. 1942 m. lapkričio 3 d. iš Lukiškių kalėjimo buvo paleisti visi vienuoliai, išskyrus 2 sergančius⁷². Dauguma kunigų, klierikų ir vienuolių buvo kalinami antrajame Lukiškių kalėjimo korpuse, 19, 20 ir 24 kamerose⁷³. Kalinimo sąlygos buvo sunkiai pakeliamos vyresnio amžiaus dvasininkams. Kunigas prof. Stanislavas Sowa, būdamas 58 metų, mirė Šaltupio stovykloje. Dėl invalidumo iš stovyklos paleistas 41 metų Eustachijus Fierekas netrukus (1943 m. lapkričio 23 d.) mirė. 72 metų kunigas prof. Blažiejus Jablonskis 1942 m. gruodžio 11 d. mirė Pagryžuvio stovykloje⁷⁴. Dauguma suimtų lenkų dvasininkų buvo paleisti į laisvę 1943 m. rudenį ir 1944 m. pavasarį. Uždaryta lenkiška Vilniaus dvasinė seminarija 1942 m. spalio 3 d. buvo reorganizuota į lietuvių vadovaujamą dvasinę seminariją (rektorius Ladas Tulaba). Seminarijoje mokėsi 40 klierikų. 1943 m. kovo 18 d. okupacinės valdžios įsakymu ji buvo uždaryta. Seminarijos profesoriai ir klierikai nebuvo suimti ir toliau mokėsi privačiai⁷⁵.

1942 m. rudenį Vilniuje gestapas susekė gerai organizuotą lenkų šnipų organizaciją, buvo suimti 28 organizacijos nariai, konfiskuoti 4 trumpųjų bangų radijo siųstuvai. Organizacija palaikė radijo ir kurjerių ryšį su centru Varšuvoje. Surinkta žvalgybinė informacija buvo siunčiama į Varšuvą. Gestapai pavyko suimti vieną kurjerį ir nustatyti

Varšuvoje ir Baltarusijoje svarbius organizacijos asmenis. 20 Vilniuje suimtų lenkų šnipų buvo sušaudyta⁷⁶. 1942 m. rugsėjo 12 d. Paneriuose buvo sušaudyta 12 lenkų pogrindžio narių, tarp jų Ryszardas Kucharekas⁷⁷.

Kalėjime tardomi kaliniai buvo žiauriai mušami ir kankinami saugumo policijos pareigūnų. Kai kurie jų neištvėrė kankinimų ir bandydavo nusižudyti. 1942 m. rugpjūčio 18 d. kameroje pasikorė suimtas lenkų pogrindžio narys Jerzys Szczepanskis⁷⁸.

1942 m. spalio 7 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduota 14 daugiausia lenkų ir žydų tautybės kalinių. Kalėjimo kapelionas J. Baltramionaitis dienoraštyje rašė, kad tą dieną į Panerius Ypatingojo būrio smogikai išvežė 25 kalinius – 18 lenkų, 5 žydus, 1 lietuvių ir 1 lietuvių. „Kalėjimo administracija, – rašė J. Baltramionaitis, – juos neva tik išleidžia iš kalėjimo. Jie laikomi išleistais. Nors aiškiai žinoma, kur jie išleisti, bet apie tai nė žodžio. Jei kas išsitarų ką nors apie „Entlassungo“ kalinius, tas pats į „Entlassungą“ nuvažiuotų“. Prieš išvežant kalinius sušaudyti, kun. Baltramionaičiui dažniausiai pavykdavo gauti mirtininkų sąrašą ir jis suspėdavo paruošti katalikus išpažinčiai, suteikti jiems komuniją ir parengti pasmerktuosius stovėti pasitikti mirtį⁷⁹.

1942 m. spalio 31 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduoti 9 kaliniai. J. Baltramionaitis dienoraštyje pažymėjo, kad tą dieną iš kalėjimo buvo išvežta sušaudyti 2 lenkai ir 5 žydai⁸⁰. 1942 m. lapkričio 2 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduota 17 daugiausia lenkų tautybės kalinių (tarp jų Kazimieras Bogdanikas, Janas Bujara, Vincentas Dombrovskis)⁸¹. 1942 m. lapkričio 13 d. į Panerius buvo išvežta 9 žydai ir 1 lenkas (Michalas Nabokovas). Remiantis kitais šaltiniais, 1942 m. lapkričio 14 d. buvo išvežta sušaudyti 14 žydų ir 1 lenkas⁸². 1942 m. lapkričio 21 d. į Panerius vėl buvo išvežta 18 kalinių. Vienas mirčiai pasmerktas žydas prieš išvežamas apsikrikštijo Prano

vardu ir priėmė komunią. Tarp išvežtųjų sušaudyti buvo ir lenkų pogrindžio narė, buvusi S. Batoro universiteto docentė Wanda Rewienska. Ji aprūpindavo padirbtais dokumentais besislapstančius lenkus ir žydus. Mirčiai ji buvo pasmerkta gestapo sprendimu⁸³. Retkarčiais kaliniai mirtininkai buvo sušaudomi kalėjimo patalpose. Vokiečių ypatingasis teismas už žmogžudystę mirties bausme nuteisė 17 metų lietuvių Stepą Kirulį. Jo malonės prašymas buvo atmestas. 1942 m. lapkričio 24 d. S. Kirulis buvo sušaudytas antrojo korpuso patalpose. Šis įvykis liūdnei paveikė ne tik kalinių, bet ir kalėjimo tarnautojų nuotaiką⁸⁴. 1942 m. lapkričio 28 d. į Panerius buvo išvežtas sušaudyti lenkų pogrindžio narys kpt. Karolis Huzarskis. Kalėjime jis buvo kalinamas septynis mėnesius⁸⁵. 1942 m. gruodžio 2 d. sušaudyti buvo išvežti 26 kaliniai: 22 lenkai, 3 žydai ir 1 lietuvis (kitais šaltiniais – 31 kalinys). Tarp išvežtųjų buvo ir lenkų pogrindžio narės Maria Tomkiewiczowna, seserys Jozefa ir Maria Rymkiewicz⁸⁶. 1942 m. gruodžio 18 d. vėl apie 30 kalinių buvo išvežta sušaudyti⁸⁷.

Iš vokiečių saugumo policijos ir SD sudarytą kalinių kartotekos matyti, kad 1942 m. Lukiškių kalėjime buvo kalinama 431 lenkas. Didesnė dalis suimtųjų buvo lenkų pogrindžio nariai⁸⁸.

1943 m. sausio 18 d. per 20 kalinių vėl išvežta sušaudyti į Panerius⁸⁹. 1943 m. sausio 22 d. kalėjimo patalpose buvo sušaudytas kalinys Janas Breiwo, nuteistas mirties bausme už avikailio pavogimą⁹⁰. 1943 m. sausio 27 d. sušaudyti buvo paimta 30 kalinių. Išvesdami pasmerktuosius vokiečiai šaudė į kamerų langus, kad kiti kaliniai nežiūrėtų į vedamus mirtininkus⁹¹. 1943 m. vasario 11 d. buvo sušaudytas mirties bausme už dezertyravimą nuteistas savisaugos dalinių kareivis Leonas Zenonas Kuzmickas iš Kauno. Egzekucija įvykdyta Šnipiškių kareivinių rajone. Šaudė trys vokiečių kareiviai⁹². Kitą dieną (vasario

12 d.) kameroje pasikorė vienas mirčiai pasmerktas kalinys lietuvis⁹³. 1943 m. vasario 18 d. į Panerius buvo išvežti net 34 kaliniai. Tarp jų buvo ir lenkų pogrindžio nariai – 19 metų Halina Kopec, broliai Kazimierzas ir Franciszekas Oganowskiai. Vienas mirčiai pasmerktas kalinys – Zigmas Kumpikevičius kalėjimo viršininko ir kapeliono J. Baltramonaičio pastangomis nuo mirties bausmės buvo išgelbėtas⁹⁴. 1943 m. kovo 5 d. į Panerius buvo išvežta 17 kalinių, tarp jų 3 lietuviai⁹⁵. 1943 m. kovo 20 d. sušaudyti vėl išvežta 21 kalinys. Po dviejų dienų į lietuvių saugumą tardyti nuvestas kalinys lietuvis buvo taip sumuštas, kad po 15 valandų mirė⁹⁶. 1943 m. kovo 27 d. sušaudyti buvo išvežta 15 kalinių, balandžio 1 d. – 11, balandžio 17 – 15, balandžio 28 – 11 (tarp jų vienas buvo lietuvis)⁹⁷.

1943 m. vasario 24–25 d. gestapas netikėtai aptiko lenkų pogrindžio dokumentų padirbinėtojų slaptavietę. Buvo suimta 30 organizacijos narių ir rasta daug kompromituojančios medžiagos (antspaudų, blankų, instrukcijų ir kt.). Vėliau už dokumentų klastojimą buvo suimta dar 40 lenkų. 1943 m. gegužės 25 d. abiejų grupių suimtieji buvo sušaudyti. Kalėjimo kapelionas J. Baltramonaitis dienoraštyje pažymėjo, kad gegužės 13 d. buvo išvežta į Panerius 45 šnipai ir dokumentų padirbinėtojai. Tarp tą dieną išvežtųjų sušaudyti buvo lenkų pogrindžio narė Maria Szapska. Jos vyras Witoldas Szapskis irgi buvo pogrindžio narys. 1942 m. liepos 11 d. jis buvo suimtas ir nukankintas gestape per tardymą. M. Szapska taip pat buvo suimta ir tardoma gestapo rūmuose. Per kvotą ji smogė tardytojui staline lempa ir išsoko pro antro aukšto langą. Krisdama susilaužė kojas. Kalėjimo ligoninėje ji buvo gydoma nuo 1943 m. balandžio 3 d. iki išvežimo į Panerius. 1943 m. gegužės mėn. gestapui pavyko suimti 28 slaptos lenkų organizacijos „Wolnosc“ („Laisvė“) narius. Neradus pakankamai įkalčių, 23 suimtieji buvo paleisti.

1943 m. gegužės 17–20 d. buvo suimta apie 50 lenkų pasipriešinimo judėjimo dalyvių. Surasta daug ginklų ir amunicijos⁹⁸. 1943 m. pavasarį buvo suimta grupė AK Vilniaus laikraščio „Niepodleglosc“ leidėjų ir platintojų. Keturi suimtieji buvo sušaudyti⁹⁹. 1943 m. gegužės 29 d. sušaudyti į Panerius buvo išvežta 29 žmonės (daugiausia rusai), tarp jų ir 6 metų rusaitė Nina Šeliucko su tėvais. Kalėjimo tarnautojai prašė mergaitę palikti jų globai, bet gestapas neleido¹⁰⁰. 1943 m. birželio 24 d. į Panerius buvo išvežta 18 žydų. Tarp pasmerktųjų buvo apsikrikštijusių žydų ir 7 metų vaikas¹⁰¹. 1943 m. liepos 7 d. sušaudyti vėl buvo išvežta 29 kaliniai, tarp jų 19 katalikų, liepos 24 d. – 4 lenkai, 3 rusai ir 2 žydai (vyras ir moteris), liepos 31 d. – 3 rusai (2 moterys ir vyras)¹⁰². 1943 m. rugpjūčio 10 d. į Panerius buvo išvežta 17 rusų ir 1 apsikrikštijusi žydė, rugpjūčio 14 d. – 2 lenkai ir 5 žydai (3 vyrai ir 2 moterys), rugpjūčio 20 d. – 15 lenkų ir 2 žydai¹⁰³.

1943 m. rugsėjo 15 d. lenkų pagrindininkai nušovė lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygardos valdininką Marijoną Padabą. Keršydami už lietuvių saugumiečio nužudymą, rugsėjo 17 d. Vilniuje gestapininkai suėmė 140 lenkų įkaitų. Tarp suimtųjų pateko 14 buvusio S. Batoro universiteto profesorių. 10 įkaitų buvo nuvežta į Panerius ir ten sušaudyta. Tarp nužudytųjų – žymus medikas prof. Kazimierz Pelczaras, teisininkas Mieczyslawas Gutowskis, advokatas Mieczyslawas Engelis ir kt. Likę įkaičiai iš Lukiškių buvo išvežti į Pravieniškių darbo stovyklą. Iš ten jie buvo paleisti į laisvę 1943 m. lapkričio 11 d.¹⁰⁴. 1943 m. lapkričio 22 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduoti 25 daugiausia lenkų tautybės kaliniai¹⁰⁵.

1944 m. sausio 19 d. sušaudyti buvo išvežti 29 kaliniai: 20 lenkų, 7 lietuviai ir 2 rusai. Lenkai priklausė tautinėms pagrindžio organizacijoms, lietuviai ir rusai – sovietiniam pagrindžiui. Tarp išvežtųjų buvo ir

lenkų pagrindžio narys Zygmuntas Jozefas Leszczynskis. Prieš išvežami visi mirtininkai atliko išpažintį ir priėmė komuniją. Vienas lietuvis pasisakė kapelionui priklausęs komunistų partijai, dirbęs dėl socialinės žmonių gerovės, o dabar būsiąs už tai sušaudytas¹⁰⁶. 1944 m. vasario 29 d. vokiečių saugumo policijai buvo perduoti 28 įvairių tautybių Lukiškių kaliniai¹⁰⁷. 1944 m. kovo 14 d. išvežti sušaudyti 2 rusai¹⁰⁸. Paskutinės didesnės represijos prieš lenkų pagrindį buvo įvykdytos 1944 m. kovo ir balandžio mėnesiais. Kovo mėn. Vilniuje buvo suimti 49 lenkai. 4 AK Legalizacijos skyriaus bendradarbiai buvo sušaudyti Paneriuose¹⁰⁹. Balandžio 18 ir 20 d. ten pat buvo sušaudyta kelios dešimtys lenkų, tarp jų ir laikraščio „Niepodleglosc“ redakcijos narys Eugeniuszas Gulczynskis (slap. Baryka)¹¹⁰. 1944 m. balandžio 5 d. į Panerius buvo išvežta 15 kalinių, dauguma jų – lenkai ir keli lietuviai (Mykolas Gasėnas, Zita Gardiukaitė, Magdalena Zabarauskienė)¹¹¹. 1944 m. balandžio 12 d., prieš Velykas, buvo išvežta sušaudyti 46 čigonai ir 1 rusė. Prieš išvežami visi suaugę čigonai atliko išpažintį ir priėmė komuniją. Kapelionas tris čigoniukus pakrikštijo. Šis įvykis labai sugadino velykinę kalinių nuotaiką¹¹². 1944 m. gegužės 8 d. sušaudyti buvo išvežti 3 lenkai kriminaliniai kaliniai, tarp jų vagis recidyvistas Alfredas Suchodolskis. Gegužės 16 d. sušaudyti buvo išvežta 10 kalinių: 9 lenkai ir lietuvis mokytojas Juozas Serapinas už nelegalų ginklų laikymą¹¹³. 1944 m. gegužės 23 d. sušaudyti buvo išvežta 12 lenkų¹¹⁴.

Kalėjimo kapeliono J. Baltramoničiaus paskaičiavimu, 1944 m. antrą pusmetį iš viso buvo išvežta sušaudyti 116 Lukiškių kalėjimo kalinių, o per visą jo darbo laiką kalėjime (1942 m. rugpjūčio 14 d.–1944 m. birželio 15 d.) **32 etapais buvo išvežta sušaudyti 526 kaliniai**¹¹⁵. Anot H. Pasierbskos, 1941–1944 m. Paneriuose buvo **sušaudyta 148 kaliniai lenkai**¹¹⁶.

2 lentelė. Kalinių statistinė kaita 1942–1944 metais

Data	Kalinių skaičius		Iš viso	Per mėnesį priimta naujų kalinių	Pastabos
	Vyrų	Moterų			
1942 01 01	517	42	559	293	
1943 01 01	687	238	925	1349	
1944 01 01	1165	182	1347	703	
1944 05 01	1022	171	1263	674	
1944 06 04	1047	178	1225		

1942 m. sausio 1 d. Lukiškėse kalėjo 553 suimtieji. Per mėnesį (iki 1942 m. vasario 1 d.) į kalėjimą buvo priimta 301 naujas kalinys (tarp jų 168 politiniai). Vasario 1 d. kalėjime liko 705 kaliniai (613 vyrų ir 92 moterys)¹¹⁷.

1942 m. rugpjūčio 20 d. žiniomis, VSDK kalėjo 875 tardomi kaliniai (tarp jų 352 politiniai). Tuo pačiu metu kalėjime dar buvo laikomi 57 nubausti sunkiųjų darbų kalėjimu asmenys, 150 nubaustų paprastu kalėjimu ir 32 administracinėmis bandomis. Iš viso tuomet kalėjime buvo 1114 suimtųjų (892 vyrai ir 222 moterys)¹¹⁸.

1942 m. spalio 27 d. į Lukiškių kalėjimą buvo atvaryta per 200 mieste sugaudytų vyrų. Patikrinus sveikatą, jie buvo išvežti darbams į Vokietiją¹¹⁹.

1942 m. gruodžio 1 d. VSDK buvo 837 kaliniai (616 vyrų ir 221 moteris). Per mėnesį laiko (iki 1943 m. sausio 1 d.) į kalėjimą buvo atvežta 1349 nauji suimtieji, išleista 424 asmenys (354 vyrai ir 70 moterų). Gruodžio mėnesį mirė 1 kalinys. 1943 m. sausio 1 d. kalėjime liko 925 suimtieji (687 vyrai ir 238 moterys)¹²⁰.

Per vienuolika 1943 m. mėnesių (sausis–lapkritis) Lukiškėse vidutiniškai kalėjo 1350 kalinių. Tuo pačiu laikotarpiu į kalėjimą buvo atvežta 6373 nauji kaliniai¹²¹.

1943 m. okupacinė valdžia intensyviai vykdė Lietuvos gyventojų mobilizaciją darbams ir į kariuomenę. Dauguma šaukia-

mojo amžiaus žmonių boikotavo nacistine mobilizaciją ir už tai buvo persekiojami. 1943 m. liepos mėn. Lukiškių kalėjime buvo kalinami 468 mobilizacijos vengę vyrai, gimę 1912–1918 m.¹²².

1943 m. vis daugiau kalinių pradėta vežti į Vokietiją ir Pravieniškes. 1943 m. spalio 22 d. į Vokietiją buvo išvežta daugiau kaip 100 kalinių (dauguma jų – kriminaliniai)¹²³. 1944 m. kovo 13 d. į Pravieniškes buvo išgabenti 175 Lukiškių kalėjimo kaliniai¹²⁴. 1944 m. balandžio 20 d. į Vokietiją darbams buvo išvežta 116 Lukiškių kalinių¹²⁵. 1944 m. gegužės 9 d. į Prancūziją buvo išgabenta 111 kalinių, tarp jų 15 lenkų politinių¹²⁶. 1944 m. birželio 21 d. į Vokietiją buvo išvežta 60 nežydų tautybės kalinių (lenkų, lietuvių ir kitų tautybių)¹²⁷.

Kaliniai buvo intensyviai išnaudojami – dirbo įvairius darbus kalėjimo viduje ir už jo ribų. Paprastai į darbus už kalėjimo ribų buvo siunčiami mažesnėmis bausmėmis nu-teisti kaliniai. 1943 m. sausio 19 d. žiniomis, kalėjimo viduje dirbo 182, o už kalėjimo ribų – 134 kaliniai. Už kalėjimo ribų Lukiškių kaliniai dirbo tokiose įstaigose kaip odos fabrikas, organizacija „Todt“, prokuratūra, apygardos teismas, „Tauro“ fabrikas, „Lietūkio“ sandėlis ir kt.¹²⁸. 1943 m. liepos 15 d. žiniomis, durpyne dirbo 123, o miško darbus – 54 Lukiškių kaliniai¹²⁹.

1944 m. sausio 1 d. Lukiškėse kalėjo 1347 kaliniai (1165 vyrai ir 182 moterys).

Per mėnesį laiko į kalėjimą buvo atvežta 703 nauji suimtieji, išleista 444 kaliniai¹³⁰.

1944 m. gegužės 1 d. VSDK kalėjo 1263 suimtieji (1022 vyrai ir 171 moteris). Per mėnesį laiko į kalėjimą buvo atvežta 674 nauji suimtieji (560 vyrų ir 114 moterų), išleista 696 kaliniai (606 vyrai ir 90 moterų)¹³¹.

Paskutinės išlikusios žinios apie Lukiškių kalinių skaičių datuojamos 1944 m. birželio 4 diena. Tuomet kalėjime buvo laikoma 1225 kaliniai (1047 vyrai ir 178 moterys), tarp jų 5 Reicho piliečiai¹³².

Pagal amžių daugumą kalinių sudarė jaunesnio amžiaus (20–30 metų žmonės, gimę 1914–1923 m.). Jauniausia žinoma kalinė buvo kartu su motina laikoma 8 mėnesių Taisa Temišov. 1943 m. vasario 13 d. ji kartu su kitais šeimos nariais iš kalėjimo buvo perkelta į vaikų globos namus Vilniuje. Seniausias žinomas Lukiškių kalinys buvo 78 metų Andrius Norkūnas, kuris mirė 1942 m. (?) sausio 30 d. kalėjime¹³³.

Artėjant frontui ir kalėjimo evakuacijai, iš Lukiškių į laisvę buvo paleisti 199 kaliniai¹³⁴. 1944 m. liepos 2 d. vokiečiai pradėjo evakuotis iš Vilniaus. Daug lietuvių, bijodami ateinančio fronto ir galimo lenkų keršto, ėmė važiuoti iš miesto Kauno ir Ukmergės kryptimis. Vokiečiai esą buvo davę įsakymą lietuviams trauktis į Kauno pusę, o lenkams – Lydos ir Gardino kryptimis. Pasinaudoję sąmyšiu, 1944 m. liepos 3-iosios naktį iš kalėjimo pabėgo daug kalinių. Dalis prižiūrėtojų pasišalino iš postų leisdami kaliniams pabėgti iš kamerų. Nemažai bėgančių kalinių (buvo kalbama, kad apie 50) nušovė vokiečių sargybiniai. Apie 10 val. ryto jau patys sargybiniai paleido likusius kalinius į laisvę¹³⁵. Paskutinis Lukiškių kalėjimo kalinių transportas buvo išsiųstas į Vokietiją 1944 m. liepos 5 d. 537 kaliniai buvo išvežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Tarp jų buvo lenkų, lietuvių ir rusų¹³⁶.

Kalinių religinė globa. Per sovietų okupaciją Lukiškių kalėjimo bažnyčia buvo

paversta sandėliu. Vokiečių okupacijos metais kalėjimo administracijos pastangomis ji pradėta remontuoti. 1942 m. rugsėjo 1 d. kapelionu pradėjęs dirbti kun. J. Baltramonaitis rūpinosi, kad bažnyčia būtų kuo greičiau sutvarkyta. Ją suremontavo patys kaliniai. Pirmos pamaldos atnaujintoje bažnyčioje įvyko 1942 m. rugsėjo 6 d., sekmadienį. Jose dalyvavo apie 120 kalinių ir apie 20 kalėjimo tarnautojų. Pageidaujantieji galėjo atlikti išpažintį ir priimti komuniją. Kapelionas Evangeliją skaitė lietuvių ir lenkų kalbomis. Pirmos pamaldos padarė stiprų įspūdį jų dalyviams, beveik visi vyrai per mišias verkė¹³⁷. Pamaldas kaliniams kapelionas laikydavo kiekvieną sekmadienį ir šventadienį. Kartais jose dalyvaudavo net 800 žmonių. Sekmadieniais ir šventadieniais per 22 mėnesius mišiose meldėsi apie 72 tūkst. kalinių¹³⁸.

Kapeliono J. Baltramonaičio paskaičiavimais, per dvejus jo darbo Lukiškių kalėjime metus (1942 m. rugpjūtis–1944 m. birželis) bažnyčioje, be sekmadienių, mišias išklausė 13 849 kaliniai, išpažintį atliko 4445, komuniją priėmė 8824¹³⁹. Sovietų saugumo tardomas apie savo darbą Lukiškėse, kun. J. Baltramonaitis atsakė šitaip: „Mano kaip kapeliono darbas kalėjime tiek dvasinis, tiek šelpimo dažnai buvo toks gausus ir net rizikingas, kad aš jame lyg ir paskendau, net save pamiršdamas. Labai dažnai mano pietūs buvo kartu ir pusryčiai. Dėl to man kitas Vilniaus gyvenimas, kuris buvo už kalėjimo sienų, liko lyg ir užmirštas <...>“¹⁴⁰.

Maistas. Kaip matyti iš 1931 m. nustatytų kaliniams maisto normų, sveiki nedirbantys kaliniai turėjo gauti apie 2500 kalorijų maisto. 1941 m. rudenį Lukiškių kalėjimo suimtieji gaudavo maisto, kurio vertė buvo lygi 1646 kalorijoms. Toks maisto kiekis buvo aiškiai nepakankamas normaliai kalinio sveikatos būklei palaikyti. Papildomo maisto negaunantys suimtieji po 3–4 savaitių visiškai nusilpdavo¹⁴¹. 1941–1943 m. šeimos nariai ir

giminaičiai Lukiškių kaliniams galėjo maistą perduoti du kartus per savaitę – antradieniais ir penktadieniais. Perduodamo maisto kiekis iš pradžių buvo neribojamas (nepriklausomybės metais vienam kaliniui per savaitę buvo galima atnešti ne daugiau kaip 3 kg maisto produktų). Atneštą maistą prižiūrėtojai kaliniams pristatydavo į kameras. 1941 m. žydų tautybės kaliniams Lukiškių kalėjime buvo nustatytos dvigubai mažesnės maisto normos negu kitų tautybių kaliniams. 1943 m. rugsėjo 7 d. kalėjimo komisaras vokiečių uždraudė perduoti vienam kaliniui per savaitę daugiau kaip 3 kg maisto. Iki 1943 m. gruodžio 13 d., kol nebuvo uždrausta kaliniams asmeniškai gauti maistą iš artimųjų, apie 85 proc. kalinių tokią paramą gaudavo ir galėjo pakenčiamai prasimaitinti. Po gruodžio 13 d. kalinių maitinimas labai pablogėjo¹⁴². Kalinių artimieji nenoriai nešė maistą bendrai kalėjimo virtuvei. Jie galvojo, kad jeigu maisto negalima suimtajam įteikti į rankas, tai geriau visai jo nenešti. Iš šalies gaunamo maisto kiekis sumažėjo per pusę. Maistui bendrai priimti Lukiškių kalėjime buvo sudaryta komisija, kurios nariai buvo kalėjimo viršininkas, administracijos viršininkas, vertėjas, valdininkas, vyr. prižiūrėtojas, kapelionas ir 4 kaliniai (lietuvis, lenkas, vokiečių ir rusas). Komisija kontroliavo maisto gavimo ir paskirstymo procesą¹⁴³. Apie pablogėjusią kalinių maitinimo būklę komisija specialiu aktu informavo Teisingumo vadybą: „Uždraudus suimtiesiems į rankas įteikti maistą, suimtųjų sveikata, darbingumas ir bendra laikysena labai pašlijo. <...> jau priskaitoma kalėjime nemažiau 15% žmonių su ryškiais nusilpnėjimo simptomais. <...> Tas nusilpnėjimas neabejotinai smarkiai didės ir sekančiame 1–2 mėnesių laikotarpyje, atsiras didelis nuošimtis žmonių su badavimo reiškiniais: viso kūno patinimais. Be kitko maitinimosi sutrikimas mažina žmonių atsparumą infekcinėms ligoms, kurių tuo tarpu kalėjime kaip

ir nebuvo. <...> Normalų pirmųjų suimtojo veidą jau dabar labai sunku pastebėti. Tenka pastebėti, kad į bendrą suimtųjų ūpą nusmukimą slegiančiai atsiliepi dar išimtyms maisto atžvilgiu, daromos Reicho piliečiams bei tautiečiams.“¹⁴⁴ Kur kas sunkesnė padėtis buvo tų kalinių, kurie jokios pagalbos iš šalies negaudavo. Tokiems tekdavo ir badauti. Ypač bloga buvo žydų ir sovietų karo belaisvių padėtis. Kalinių šelpimu ypač rūpinosi kapelionas J. Baltramonaitis. Jis rašė laiškus kunigams, prašydamas per tikinčiuosius organizuoti kaliniams pagalbą, skelbė straipsnius spaudoje, ragindamas aukoti maistą vargstantiems kaliniams. Per dvejus darbo metus kalėjime J. Baltramonaitis suteikė jiems tokią pagalbą: surinko maisto produktų (neskaičiuojant kalėjimo maisto davinio) 22 119 kg, popierinių – 14 729, tabako – 16 kg 800 g, degtųjų dėžučių – 350 vnt., muilo – 5 kg, pinigų – 27 862,15 reichsmarkų¹⁴⁵.

Ligos ir mirtys. Vokiečių okupacijos metais Lukiškių kalėjime veikė ligoninė. Vyriausioju gydytoju čia ilgą laiką dirbo dr. Juozas Ūsas, gydytojais – Vincas Kozicas ir lenkų kilmės Steponas Laucevičius (Szczepan Lawcewicz). Be to, dar buvo 2 dantistės, vaistininkas ir 6 felčeriai¹⁴⁶. S. Laucevičius 1944 m. sausio mėn. tapo Armijos krajovos nariu (slap. „Kon“) ir labai stengėsi padėti į Lukiškių kalėjimą patekusiems lenkų pogrindininkams. Už padėjimą pabėgti vienam lenkų kaliniui 1944 m. gegužės 16 d. buvo suimtas ir tardomas gestapo. Paskutinį kartą pažįstami jį matė 1944 m. liepos 4 d., po to jis dingo be žinios¹⁴⁷.

Dėl sunkių kalinimo sąlygų pirmos Lukiškių kalėjimo kalinių mirtys užregistruotos jau 1941 m. vasarą. 1941 m. liepos 17 d. mirė kalinys Pranas Juozapavičius¹⁴⁸. 1942 m. sausio mėn. į kalėjimo ligoninę buvo priimta 31 sergantis kalinys, išleista 25 pasveikę kaliniai. Per mėnesį kalėjime dėl ligų mirė 3 kaliniai (Antanas Panskis, Andrius Norikūnas ir Zacharijas Oleinikovas)¹⁴⁹. 1942 m.

vasario 16 d. mirė kalinys Abromas Radanskis, vasario 17 d. – Liudas Liepinis, vasario 23 d. – Mamedas Mamedovas¹⁵⁰. Priešingai negu Kauno sunkiujų darbų kalėjimui, Lukiškių kalėjimui 1942 m. pradžioje pavyko išvengti dėmėtiosios šiltinės epidemijos. Tačiau 1942 m. kovo 14–29 dienomis šia liga susirgo 2 kalėjimo tarnautojai ir 7 kaliniai. Ligoniai buvo evakuoti į miesto užkrečiamųjų ligų ligoninę. Kaip ir kituose kalėjimuose, kovą su užkrečiamosiomis ligomis sunkino didelė kalinių kaita ir patalpų trūkumas¹⁵¹. Nuo 1942 m. kovo 30 iki balandžio 8 d. dėmėtąja šiltine susirgo dar 18 suimtųjų¹⁵².

1942 m. kovo 5 d. mirė kalinys Tomas Lašenko, kovo 8 d. – Rapolas Sorokulskis, o kovo 17 d. – Vaclovas Sosnovskis¹⁵³. 1942 m. balandžio 12 d. mirė kalinys Edvardas Piurko¹⁵⁴. 1942 m. gegužės mėn. Lukiškių kalėjime mirė 3 (Benediktas Zienowiczius, Aleksandras Ščerbinskas, Viktorija Žeimytė), birželio mėn. – 2 (tarp jų Aleksejus Novikovas), liepos mėn. – 1 (Nikolajus Volkovas), rugpjūčio mėn. – 2 kaliniai (tarp jų Česlavas Stanievičius)¹⁵⁵.

1942 m. rugpjūčio 22 d. kalėjime pasikorė kalinys Antanas Marcinkevičius¹⁵⁶. Lukiškių kalėjimo kalinių mirčių registravimo knygoje 1942 m. iš viso buvo užregistruota 32 nuo įvairių ligų mirę kaliniai¹⁵⁷.

1943 m. suimtoji Zofia Borkowska nusižudė gestapo vidaus kalėjime Aukų gatvėje¹⁵⁸. Beveik kiekvieną mėnesį buvo užregistruojama kalinių mirčių. 1943 m. sausio mėn. mirė 1, kovo mėn. – 3, balandžio mėn. – 2, gegužės mėn. – 2, rugsėjo mėn. – 3, spalio mėn. – 1, lapkričio mėn. – 5, gruodžio mėn. – 1 kalinys¹⁵⁹.

1944 m. pirmą pusmetį buvo užregistruotos 4 kalinių mirtys¹⁶⁰.

1942 m. gruodžio 1 d. Lukiškių kalėjimo ligoninėje gulėjo 29 kaliniai. Per mėnesį laiko (gruodžio) į ligoninę buvo paguldyti 28 suimtieji, išleista iš ligoninės buvo 34. Dar

2 kaliniai buvo gydomi miesto ligoninėje dėl patirtų sužalojimų. Ambulatoriniu būdu per mėnesį laiko buvo gydoma 652 kaliniai¹⁶¹.

Per vienuolika 1943 m. mėnesių (sausis–lapkritis) Lukiškių kalėjime niežais sirgo 1486 kaliniai¹⁶². Dėl nepakankamo kalinių maitinimo ir prastų higieninių sąlygų sergamumas buvo didelis. Kalėjimo ligoninėje nuolat gydėsi apie 50 kalinių. Didelė ligonių dalis buvo džiovininkai, sergantys skrandžio ir kepenų ligomis¹⁶³. 1943 m. gruodžio mėn. kalėjime vėl buvo užregistruota dėmėtiosios šiltinės atvejų. Vokiečių nurodymu 1943 m. gruodžio 19 d. Lukiškių kalėjime buvo įvestas karantinas, kalinių priėmimas ir išleidimas, išskyrus ypatingus atvejus, buvo sustabdytas iki 1944 m. sausio 1 d.¹⁶⁴

Pabėgimo atvejai. Pabėgti iš kalėjimo teritorijos būdavo labai sunku. Dažniau pabėgdavo tie kaliniai, kurie dirbdavo įvairius darbus už kalėjimo ribų: mieste, stovyklose, durpynuose ir t. t. 1942 m. vasario 15 d. pabėgo kalinys Boleslavas Valeiša¹⁶⁵. Buvo ir nesėkmingų bandymų pabėgti. 1942 m. rugpjūčio 27 d. buvo nušautas bandęs pabėgti kalinys Fiodoras Kudrašovas¹⁶⁶. 1942 m. iš teismo pabėgo kalinys Vaclovas Markovskis¹⁶⁷. 1942 m. spalio 3 d. iš kalėjimo ligoninės pabėgo suimti lenkų pogrindžio nariai Erykas Hansenas ir Witoldas Siemaszko¹⁶⁸. 1942 m. spalio 22 d. beremontuodami kalėjimo tarnautojo butą per antro aukšto langą pabėgo 2 kaliniai¹⁶⁹. 1943 m. liepos 1 d. iš kalėjimo ligoninės nesėkmingai bandė pabėgti 5 ten dirbę kaliniai. Vienas kalinys (V. Nedzvieckis) buvo sužeistas, kiti kelioms savaitėms buvo uždaryti į karcerį. Kitą dieną viena gestape žiauriai mušama lenkaitė išsoko pro trečio aukšto langą ir susilaužė ranką ir koją¹⁷⁰. Yra žinių, kad tai buvo lenkų pogrindžio narė Ana Marburg (Anna Mahrburg, „Hania“, „Anetka“). Ji buvo atvežta gydyti į šv. Jokūbo ligoninę, kurioje chirurgijos skyriuje dirbo jos dėdė Mahrburgas. Vėliau

A. Mahrburg buvo išsiųsta į Pravieniškių priverčiamojo darbo stovyklą¹⁷¹. 1943 m. liepos 13-osios naktį iš kalėjimo ligininės pabėgo vienas vokiečių žinioje laikomas kalinys¹⁷². 1943 m. rugsėjo pradžioje partizanams užpuolus Matuizų durpyne esančią Lukiškių kalėjimo kalinių stovyklą, iš jos pabėgo 19 kalinių. Šioje stovykloje vasaros metu dirbdavo 150–200 kalinių¹⁷³. 1943 m. spalio 24 d. iš prekių stoties pabėgo kalinys lietuvis. Už tai kalėjimo komisaro sprendimu buvo suimti 3 prižiūrėtojai¹⁷⁴. 1943 m. gruodžio 1 d. iš kalėjimo pabėgo buvęs lietuvių saugumo policijos tarnautojas Bronius Šalna. Jis buvo suimtas dėl įtariamų ryšių su partizanais ir jam grėsė mirties bausmė. Dėl jo pabėgimo buvo suimti 4 kalėjimo prižiūrėtojai. Vėliau trys iš jų buvo išteisinti, o ketvirtasis vokiečių saugumo policijos buvo išvežtas į Pravieniškių priverčiamojo darbo stovyklą¹⁷⁵.

1944 m. gegužės 16 d. prižiūrėtojai Pranas Pankevičius ir Surgėla iš kalėjimo ligininės į Šv. Jokūbo ligininę vežė suimtą AK veikėją Eugeniusą Chylinskį (apsimetusį ligoniu). Prie pat Šv. Jokūbo ligininės vartų juos užpuolė du AK nariai ir pradėjo šaudyti į prižiūrėtojus. P. Pranevičius iš karto krito negyvas, o Surgėla buvo sunkiai sužeistas. Kalinys kartu su užpuolikais pabėgo. Tą pačią dieną saugumas areštavo kalėjimo gydytoją Laucevičių, padėjusį organizuoti pabėgimą¹⁷⁶.

IŠVADOS

Jau pirmomis nacių okupacijos dienomis buvo atkurta lietuviška Lukiškių kalėjimo administracija. Į savo darbo vietas grįžo nemaža dalis nepriklausomos Lietuvos laikų kalėjimų tarnautojų, kurie sovietiniais laikais buvo iš ten masiškai atleisti. Lietuvos laikinoji vyriausybė ir jai pavaldžios valdžios įstaigos bandė atkurti tokią penitenciarinę (kalėjimų)

ir bausmių sistemą, kokia veikė Lietuvos Respublikos laikais. Lietuvos kalėjimai buvo pavaldūs Teisingumo vadybos žinioje esančiam Kalėjimų departamentui. Vadovaujantis kalėjimų personalas buvo skiriamas teisingumo generalinio tarėjo įsakymais.

1941 m. rugpjūčio pradžioje Lietuvoje įvedus vokiečių civilinę valdžią, aukščiausią teisę kalėjimams vadovauti ir prižiūrėti turėjo vokiečių generalinis komisaras Lietuvai A. T. von Rentelnas. Okupacinė nacių valdžia į didžiausius Lietuvos generalinės srities kalėjimus (ir Lukiškių kalėjimą) ir priverčiamojo darbo stovyklas paskyrė savo komisarus ir komendantus vokiečius. Paskirti nacių pareigūnai buvo faktiniai įkalinimo įstaigų vadovai ir kontroliavo lietuviškos kalėjimų administracijos darbą. Teisę sodinti suimtuosius į kalėjimus turėjo vokiečių prokuratūra, vokiečių teismas, vermachtas, lietuvių prokuratūra ir teismai, vokiečių ir lietuvių policijos įstaigos. Kalėjime buvo kalinami politiniai ir kriminaliniai įvairių tautybių, lyčių ir amžiaus kaliniai. Didesnę kalinių dalį paprastai sudarydavo ne nubausiti ir atliekantys bausmę, bet tardomi kaliniai. Vyriškos ir moteriškos lyties suimtieji būdavo kalinami tame pačiame kalėjime, bet skirtingose kamerose ir blokuose. Vokiečių saugumo policijos ir SD žinioje esantys suimtieji dažnai buvo kalinami atskirose kamerose. Tokių kalinių perdavimas vokiečių saugumo organams dažniausiai reikšdavo jų išvežimą sušaudyti.

Sovietinės okupacijos ir aneksijos laikotarpiu vykdyta Lietuvos sovietizavimo ir terorizavimo politika karo ir nacių okupacijos pradžioje sukėlė intensyvią, masišką ir beveik nekontroliuojamą antikomunistinio teroro reakciją. Pirmomis okupacijos savaitėmis į Lukiškių kalėjimą buvo pasodinta šimtai įvairių tautybių komunistinio režimo tarnautojų ir šalininkų (komunistų, komjaunuolių, sovietinių aktyvistų ir pareigūnų,

trėmimuose dalyvavusių asmenų ir kt.) bei sovietinių karo belaisvių. Be normalaus teismo tyrimo ir kaltės įrodymo dalis tikrų ir tariamų suimtų sovietinio režimo šalininkų buvo sušaudyta Paneriuose. Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis daugiausia buvo nužudyta žydų tautybės kalinių. Sunaikinusi dalį potencialių nacių režimo priešų, okupacinė valdžia siekė užtikrinti užimtoje teritorijoje santykinę ramybę ir krašto gyventojų darbą panaudoti Trečiojo reicho interesams. Kalėjimuose ir areštinėse buvo įvykdyta liustracija. Mažai nusikalte ir nekalti nežydų tautybės suimtieji buvo paleisti į laisvę. Šią akciją vokiečių valdžia panaudojo savo propagandiniams interesams. 1941 m. rugsėjo pradžioje Vilniuje įsteigus žydų getą, žydų kalinių Lukiškių kalėjime labai sumažėjo. Pagrindine žydų kalinimo vieta tapo Vilniaus getas.

Nužudžius žydus ir sovietinius karo belaisvius arba perkėlus juos į getus ir belaisvių stovyklas, nuo 1941 m. rudens bendras kalinių skaičius Lukiškėse smarkiai sumažėjo. Lukiškių kalėjimas skyrėsi nuo kitų Lietuvos kalėjimų tuo, kad čia daugumą kalinių sudarė ne lietuviai, bet slavų tautybių žmonės (lenkai, rusai ir baltarusiai). Tai lėmė tuometinė Vilniaus miesto ir apskrities tautinė gyventojų sudėtis. Vokiečių tautybės asmenims ir Reicho piliečiams buvo taikomi specialūs įstatymai ir tik nedidelė jų dalis patekdavo į Lietuvos kalėjimus. Kitų tautybių kalinių skaičius buvo mažas ir daugumą atspindėjo tuometinę Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį.

1942 m. viduryje suimtųjų skaičius Lukiškių kalėjime vėl ėmė augti ir su nelabai ryškiais pokyčiais (suimtųjų padaugėjo 1944 m. pirmą pusmetį) išsilaikė iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Kalinių skaičiaus augimą lėmė ginkluoto ir neginkluoto Lietuvos gyventojų pasipriešinimo nacių režimui stiprėjimas ir vis blogėjančios, ypač miestuose, gyvenimo sąlygos. 1941–1944 m.

Lietuvoje susiformavo ir vis aktyviau veikė sovietinis, lenkų ir lietuvių tautiniai pasipriešinimo sąjūdžiai. Dalis pasipriešinimo judėjimo dalyvių ir rėmėjų buvo represinių organų išaiškinti ir suimti. Ypač smarkiai buvo persekiojami ir labiausiai nukentėjo sovietinio ir lenkų pasipriešinimo judėjimų dalyviai. Dauguma šaukiamojo amžiaus Lietuvos jaunuolių aktyviai boikotavo okupacinės valdžios organizuojamą darbo ir karinę mobilizaciją. Tai sukėlė atsakomąsias nacių represijas. Šimtai mobilizaciją boikotuojančių asmenų buvo suimti, įkalinami Lietuvos kalėjimuose arba išsiųsti į Vokietiją. Be to, Lietuvos gyventojai buvo įkalinami už draudžiamų radijo stočių klausymą ir naciams nepalankių žinių bei gandų sklaidimą, nelegalų ginklo laikymą, pagalbą žydams ir karo belaisviams, dezertyravimą iš policijos batalionų, pabėgimą iš darbų Vokietijoje ir už kitokią okupantų draudžiamą veiklą.

Dėl pablogėjusių gyvenimo sąlygų Lietuvos gyventojai buvo priversti vengti menkai mokamo darbo ir verstis spekuliacija ar kitokia nelegalia ekonomine veikla. Tai okupacinės valdžios buvo traktuojama kaip kriminalinis nusikaltimas ir už tai buvo baudžiama kalėjimu arba priverčiamojo darbo stovykla. Šimtai tokių asmenų papildė „kriminalinių“ nusikaltėlių eiles. Panašiai buvo baudžiami ir žemės ūkio produktų nepristatantys ūkininkai, miško kirtimo ir durpių kasimo prievolių vengiantys miesto gyventojai. Tam tikrą kriminalinių kalinių dalį sudarė ir tikri nusikaltėliai (žmogžudžiai, vagys, plėšikai ir pan.).

Griežčiausia kalinių baudimo priemonė buvo mirties bausmė (sušaudymas). Myriop pasmerkti Lukiškių kaliniai buvo sušaudomi Paneriuose. Preliminariais autoriaus paskaičiavimais, nuo 1941 m. rugpjūčio vidurio iki vokiečių okupacijos pabaigos buvo sušaudyta per 1100 Lukiškių kalėjimo kalinių. 200–300 nužudytųjų buvo žydai ir čigonai, likusieji –

lenkai, rusai, lietuviai ir kitų tautybių žmonės. Daugumą sušaudytų Lukiškių kalinių nežydų sudarė lenkų pogrindžio dalyviai (70–80 proc). Būtina pažymėti, kad nustatyti apytikrų nužudytų kalinių skaičių ir ypač jų tautybę dėl trūkstamų dokumentų yra labai sunku. Tai pasakytina apie visus Lietuvos kalėjimus ir priverčiamojo darbo stovyklas.

Dėl sunkių kalinimo sąlygų (maisto, medicininės priežiūros stokos, alinančio darbo, mušimo) kalinių mirtingumas buvo reliatyviai didelis. Taikyti kaliniams fizinės bausmės oficialiai buvo draudžiama, tačiau to dažnai nebuvo paisoma. Kalėjimo tarnautojų

elgesį su kaliniais lemdavo jų įsitikinimai ir humanizmo laipsnis. Tarp kalėjimo tarnautojų buvo daug asmenų, teikusių įvairią nelegalią pagalbą suimtiesiems, dalyvavusių pasipriešinimo organizacijų veikloje.

Laisvės atėmimo bausmėmis okupacinis nacių režimas siekė izoliuoti tikrus ir potencialius nacizmo priešus, įbauginti Lietuvos gyventojus, paversti juos klusniais okupacinės valdžios įsakymų vykdytojais. Suimtieji privalėjo būti palaužiami žiauriu režimu, sunkiu darbu, fizinėmis bausmėmis ir patyčiomis, o pavojingesni ir labiau „nusikaltę“ turėjo būti fiziškai sunaikinami.

Nuorodos

¹ Kun. V. Aliulis, „Kalėjimo kapeliono Juozo Baltramonaičio dienoraštį (1942–1944) suradus“, *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*, Vilnius, 2003, t. 22, p. 517–622.

² M. Wardzynska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941–lipiec 1944*, Warszawa, 1993, 291 s.; J. Wolkonowski, *Okręg Wilenski Związku Walki Zbrojniej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa, 1996, 383 s.; H. Pasierbska, *Wilenskie Lukiszki na tle wydarzeń lat wojny 1939–1944*, Gdansk, 2003, 256 s.

³ M. Tomkiewicz, *Więzenie na Lukiszkach w Wilnie 1939–1953*, Warszawa, 2018, 437 s.

⁴ Teisingumo vadybos struktūra ir atskirų jos padalinių funkcijos, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-624, ap. 1, b. 6, l. 2, 3.

⁵ Generalinio komisaro Kaune 1942 m. rašto teisingumo generaliniam tarėjui vertimas, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 2, l. 198.

⁶ Ten pat.

⁷ Vilniaus miesto burmistro K. Dabulevičiaus raštas Vilniaus miesto apygardos komisarui, LCVA, f. R-659, ap. 1, b. 2, l. 129; M. Tomkiewicz, *Więzenie na Lukiszkach w Wilnie 1939–1953*, s. 55, 56.

⁸ Lukiškės, *Lietuvių enciklopedija*, Boston, 1958, t. 16, p. 509.

⁹ Teisingumo vadybai priklausančių įstaigų žemės sklypų ir trobesių sąrašas, 1943 05 14, LCVA, f. R-624, ap. 3, b. 32, l. 8.

¹⁰ H. Pasierbska, *Wilenskie Lukiszki na tle wydarzeń lat wojny 1939–1944*, Gdansk, 2003, s. 11.

¹¹ 1979 m. vasario 22 d. pažyma apie pokalbį su buvusiu Lukiškių kalėjimo tarnautoju S. Stučinsku, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 46, b. 1236, l. 47.

¹² Specialios komisijos 1944 m. kovo 30 d. raštas Teisingumo generaliniam tarėjui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 19.

¹³ Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo (toliau – VSDK) viršininko 1941 m. lapkričio 4 d. d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 30, l. 43.

¹⁴ VSDK viršininko 1942 m. sausio 22 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 30, l. 70.

¹⁵ VSDK viršininko 1941 m. gruodžio mėn. raštas Teisingumo generaliniam tarėjui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 37, l. 4144.

¹⁶ VSDK 1941 m. rugpjūčio mėn. raštas Vilniaus miesto komiteto Teismų skyriaus vedėjui, *ibid.*, ap. 2, b. 22, l. 17–17 a. p.

¹⁷ VSDK viršininko 1941 m. birželio 24 d. raštas Teisingumo ministerijos įgaliotiniui J. Brazinskiui, *ibid.*, ap. 2, b. 34, l. 27, 24.

¹⁸ VSDK viršininko 1941 m. birželio 26 d. įsakymas Nr. 9, *ibid.*, ap. 2, b. 1, l. 3 a. p.

¹⁹ A. Mičiulio 1950 m. spalio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43643/3, l. 23–24.

²⁰ VSDK tarnautojų sąrašas, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 15, l. 11–11 a. p.

²¹ M. Tomkiewicz, *Więzenie...*, s. 80.

²² VSDK vidaus tvarkos dienotvarkė, 1941 m. birželio 28 d., LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 1, l. 7.

²³ 1941 m. rugpjūčio 28 d. VSDK viršininko įsakymas nr. 71, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 1, l. 31.

²⁴ 1941 m. rugsėjo 17 d. teisingumo generalinio tarėjo įsakymas nr. 483, LCVA, f. R-624, ap. 2, b. 128, l. 50; Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto Teismų skyriaus įsakymai nr. 60, 59, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 20, l. 2, 3.

²⁵ 1942 m. sausio 20 d. įsakymas nr. 20 VSDK, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 22, l. 92; LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 122, l. 191–192.

²⁶ 1942 m. rugpjūčio 1 d. įsakymas nr. 213 VSDK, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 20, l. 118; LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 82, l. 163.

²⁷ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 591–592.

²⁸ Ten pat, p. 594.

²⁹ Ten pat, p. 620.

³⁰ 1942 m. lapkričio 27 d. žinios apie VSDK tarnautojus, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 25, l. 1.

³¹ M. Tomkiewicz, *Więzenie...*, s. 74.

³² Ten pat, p. 81.

³³ H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 39; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 109, 115–116; Prisiminimai iš bolševikiados laikų Vilniaus Lukiškių kalėjime, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 22, l. 75.

³⁴ VSDK viršininko 1941 m. birželio 25 d. raštas Vilniaus miesto karo komendantui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 34, l. 15.

³⁵ LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 38, l. 172; VSDK viršininko 1941 m. birželio 26 d. raštas teisingumo ministro įgaliotiniui Vilniuje, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 34, l. 21.

³⁶ VSDK 1941 m. liepos 1 d. suimtųjų žinios, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 34, l. 130.

³⁷ VSDK 1941 m. liepos mėn. žinios apie kalinių judėjimą, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 30, l. 3, 4; b. 22, l. 30.

³⁸ VSDK viršininko 1941 m. liepos 2 d. raštas, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 34, l. 142–144; VSDK viršininko 1941 m. liepos 14 d. raštas VMK viršininkui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 263, l. 9.

⁹ VSDK viršininko 1941 m. liepos 14 d. raštas Lietuvos savisaugos dalinių štabui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 34, l. 262.

⁴⁰ M. Tomkiewicz, *Więzenie...*, s. 86.

⁴¹ VSDK 1941 m. liepos 14 d. suimtųjų žinios, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 34, l. 261.

⁴² VSDK 1941 m. rugpjūčio 1 d. suimtųjų žinios, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 32, l. 19.

⁴³ K. Sakowicz, *Dziennik pisany w Ponarach od 11 lipca 1941 r. do 6 listopada 1943 r.*, Bydgoszcz, 1999, s. 45–46.

⁴⁴ LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 36, l. 80 a. p.

⁴⁵ Ten pat, b. 36, l. 73, 74–75.

⁴⁶ Ten pat, ap. 2, b. 38, l. 114.

⁴⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 136.

⁴⁸ Ten pat, p. 145, 340.

⁴⁹ VSDK ūkio vedėjo 1941 m. liepos 31 d. raportas, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 1, l. 6.

⁵⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 137.

⁵¹ H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 234.

⁵² VSDK viršininko 1941 m. rugsėjo 3 d. raštas, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 47 a, l. 3.

⁵³ Kalinių kaita VSDK 1941 m. rugpjūčio mėn., LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 30, l. 7–8.

⁵⁴ 1941 m. rugpjūčio 28 d. žinios apie VSDK laikomus suimtuosius, LCVA, f. R-730, ap. 4, b. 17, l. 116.

⁵⁵ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 531.

⁵⁶ VSDK 1941 m. rugsėjo 10 d. suimtųjų žinios, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 32, l. 49.

⁵⁷ Lentelė sudaryta remiantis VSDK statistiniais dokumentais, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 30.

⁵⁸ VSDK viršininko 1941 m. gruodžio 22 d. įsakymas nr. 187, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 4, l. 43.

⁵⁹ Kalinių, namuose suimtų 1941 07 01–1941 12 31, kaita, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 17, l. 601.

⁶⁰ M. Wardzynska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym komisariacie Litwy czerwiec 1941–lipiec 1944*, s. 67; LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 67.

⁶¹ VSDK būdinčio valdininko knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 15, l. 108.

⁶² LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 47 a, l. 3–3 a. p.

⁶³ VSDK viršininko 1942 m. balandžio 10 d. įsakymas nr. 100, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 21, l. 106.

⁶⁴ VSDK viršininko 1942 m. balandžio 25 d. įsakymas nr. 115, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 21, l. 96 a. p.

⁶⁵ M. Wardzynska, *Sytuacja...*, s. 64.

⁶⁶ H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 194, 95.

⁶⁷ M. Wardzynska, *Sytuacja...*, s. 59–60; 1942 m. VSDK kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 77, l. 4–5, 16–17.

⁶⁸ LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 76, l. 72–75.

⁶⁹ Ten pat, b. 76, l. 150–152, l. 180–184.

⁷⁰ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 70, l. 42–43.

⁷¹ M. Wardzynska, *Sytuacja...*, s. 62.

⁷² Ten pat, s. 93; H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 53.

⁷³ Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 530.

⁷⁴ H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 51.

⁷⁵ *Archiwum Akt Nowych w Warszawie (toliau – AAN)*, sygn., 202/III-132, s. 23.

⁷⁶ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 23.

⁷⁷ H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 79, 198.

⁷⁸ M. Tomkiewicz, *Więzenie...*, s. 109.

⁷⁹ VSDK viršininko 1942 m. spalio 8 d. įsakymas nr. 281, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 93 a. p; Kun. J. Baltramionaitis, *op. cit.*, p. 529.

⁸⁰ VSDK viršininko 1942 m. lapkričio 1 d. įsakymas nr. 305, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 111; Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 535.

⁸¹ VSDK viršininko 1942 m. lapkričio 3 d. įsakymas nr. 307, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 112 a. p.; f. R-730, ap. 2, b. 81, l. 6, 12 a. p.

⁸² Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 537; VSDK viršininko 1942 m. lapkričio 15 d. įsakymas nr. 319, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 120 a. p.

⁸³ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 538; H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 59, 62.

⁸⁴ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 534, 539.

⁸⁵ H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 73, 74.

⁸⁶ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 539; VSDK viršininko 1942 m. gruodžio 3 d. įsakymas nr. 337, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 136; H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 63–64, 66–67.

⁸⁷ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 540.

⁸⁸ H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 217–230.

⁸⁹ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 542.

⁹⁰ Ten pat, p. 542.

⁹¹ Ten pat, p. 542.

⁹² Ten pat, p. 544.

⁹³ Ten pat, p. 544.

⁹⁴ Ten pat, p. 545; H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 98.

⁹⁵ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 547.

⁹⁶ Ten pat, p. 548.

⁹⁷ Ten pat, p. 548, 549, 550, 551.

⁹⁸ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 23–24, 145–146; b. 26, l. 113; Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 553; H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 109, 110.

⁹⁹ M. Wardzyska, *Sytuacja...*, s. 62.

¹⁰⁰ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 554; 1943 m. VSDK kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 148, l. 146–148.

¹⁰¹ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 555.

¹⁰² Ten pat, p. 556, 561, 563.

¹⁰³ Ten pat, p. 566; VSDK 1943 m. kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 157, l. 174.

¹⁰⁴ R. Korab-Żebryk, *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wilenszczyźnie*, Lublin, 1991, s. 48–49, 56.

¹⁰⁵ VSDK 1943 m. kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 150, l. 198–200.

¹⁰⁶ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 581; H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 111.

¹⁰⁷ VSDK 1944 m. statistinės žinios, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 184, l. 40–42.

¹⁰⁸ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 588.

¹⁰⁹ *Bundesarchiv Koblenz, R 6/75, S. 83*; M. Wardzyska, *Sytuacja...*, s. 61.

¹¹⁰ M. Wardzyska, *Sytuacja...*, s. 63.

¹¹¹ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 590.

¹¹² Ten pat, p. 590.

¹¹³ Ten pat, p. 592.

¹¹⁴ Ten pat, p. 593.

¹¹⁵ Ten pat, p. 604, 605.

¹¹⁶ H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 231–235.

¹¹⁷ 1942 m. sausio mėn. VSDK žinios apie kalinių kaitą, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 30, l. 73–73 a. p.

¹¹⁸ 1942 m. rugpjūčio 20 d. žinios apie VSDK kalinius, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 30, l. 43.

¹¹⁹ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 535.

¹²⁰ 1943 m. VSDK statistinės žinios, LCVA, f. R-624, ap. 1., b. 184, l. 1.

¹²¹ Žinios apie kalinių skaičių Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio–lapkričio mėnesiais, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 176, l. 148.

¹²² Žr.: A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 399.

¹²³ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 571.

¹²⁴ Ten pat, p. 588.

¹²⁵ Ten pat, p. 590.

¹²⁶ Ten pat, p. 592.

¹²⁷ 1944 m. birželio 20 d. vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus skyriaus 1944 m. birželio 20 d. raštas Lukiškių kalėjimui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 252, l. 2–2 a. p.

¹²⁸ 1943 01 19 žinios VSDK viršininkui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 178, l. 13.

¹²⁹ 1943 m. VSDK kalinių registracijos knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2., b. 149, l. 65.

¹³⁰ Žinios apie kalinių kaitą VSDK 1944 m. sausio mėn., LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 203, l. 2.

¹³¹ 1944 m. VSDK statistinės žinios, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 224, l. 272; b. 225, l. 6 a. p.

¹³² Ten pat, b. 224, l. 278.

¹³³ M. Tomkiewicz, *Więzenie...*, s. 88.

¹³⁴ VSDK viršininko 1944 m. birželio 22 d. įsakymas nr. 174, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 122, l. 199 a. p.–200 a. p.

¹³⁵ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 605; H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 126–129.

¹³⁶ M. Tomkiewicz, *Więzenie...*, s. 142.

¹³⁷ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 528–529.

¹³⁸ Ten pat, p. 608.

¹³⁹ Ten pat, p. 605.

¹⁴⁰ Ten pat, p. 608.

¹⁴¹ 1941 m. spalio 20 d. aktas nr. 1947, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 1, l. 235.

¹⁴² Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 529, 569, 575; Vilniaus miesto savivaldybės 1941 12 01 raštas VSDK viršininkui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 1, l. 232.

¹⁴³ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 576.

¹⁴⁴ Specialios komisijos 1944 m. kovo 30 d. pranešimas teisingumo generaliniam tarėjui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 13.

¹⁴⁵ Ten pat, p. 605.

¹⁴⁶ H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 105.

¹⁴⁷ Ten pat, s. 105–108.

¹⁴⁸ VSDK 1941 m. rugpjūčio 18 d. pažymėjimas, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 38, l. 102.

¹⁴⁹ Žinios apie kalinių kaitą VSDK 1942 m. sausio mėn., LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 30, l. 73–73 a. p.

¹⁵⁰ 1941–1942 m. VSDK kalinių sąrašai, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 40, l. 49; b. 4, l. 90 a. p., 94 a. p.

¹⁵¹ VSDK viršininko 1942 m. kovo 31 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 28, l. 117.

¹⁵² VSDK viršininko 1942 m. balandžio 9 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 28, l. 124; f. R-730, ap. 2, b. 4, l. 104, 105 a. p.

¹⁵³ VSDK viršininko 1942 m. kovo 18 d. įsakymas nr. 77, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 22, l. 113 a. p.

¹⁵⁴ 1941–1942 m. VSDK kalinių sąrašai, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 40, l. 44 a. p.

¹⁵⁵ Žinios apie VSDK mirusius kalinius, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 28, l. 108, 110, 111, 112.

¹⁵⁶ VSDK viršininko 1942 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 28, l. 109.

¹⁵⁷ VSDK mirusių kalinių registravimo knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 102, l. 3–10 a. p.

¹⁵⁸ H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 111.

¹⁵⁹ 1943 m. VSDK kalinių statistika, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 184, l. 1, 8, 13, 18, 28, 31, 33, 36.

¹⁶⁰ VSDK mirusių kalinių registravimo knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 102, l. 15.

¹⁶¹ 1942 m. gruodžio mėn. žinios apie segančius VSDK kalinius, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 28, l. 100–100 a. p.

¹⁶² Žinios apie kalinių kaitą Lietuvos kalėjimuose 1943 m. sausio–lapkričio mėnesiais, LCVA, f. R-624, ap. 1, b. 176, l. 148.

¹⁶³ LYA, f. 1, ap. 1, b. 91, l. 14.

¹⁶⁴ VSDK viršininko 1944 m. sausio 13 d. raštas Kalėjimų departamentui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 218, l. 1.

¹⁶⁵ 1941–1942 m. VSDK kalinių sąrašai, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 40, l. 66 a. p.

¹⁶⁶ 1941–1942 m. VSDK kalinių sąrašai, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 40, l. 29.

¹⁶⁷ VSDK įsakymų knyga, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 4, l. 121.

¹⁶⁸ VSDK viršininko 1942 m. spalio 4 d. įsakymas nr. 277, LCVA, f. R-624, ap. 4, b. 23, l. 90 a. p.; H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 116–119.

¹⁶⁹ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 534.

¹⁷⁰ Ten pat, p. 556.

¹⁷¹ M. Tomkiewicz, *Więzenie...*, s. 110.

¹⁷² Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 557.

¹⁷³ Ten pat, p. 569.

¹⁷⁴ Ten pat, p. 571.

¹⁷⁵ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 574; VSDK viršininko 1944 m. gegužės 26 d. raštas Vilniaus 2-osios apylinkės tardytojui, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 218, l. 84.

¹⁷⁶ Kun. J. Baltramonaitis, *op. cit.*, p. 592–593; H. Pasierbska, *Wilenskie...*, s. 123–124.

Gauta 2019 09 04
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimų centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arūnas Bubnys

LUKIŠKĖS REMAND PRISON-CLOSED PRISON DURING THE NAZI OCCUPATION PERIOD (1941–1944)

Summary

On July the 2nd 2019, the activity of Lukiškės Remand Prison-Closed Prison came to an end officially. It was a prison situated in the centre of Vilnius for 115 years. The article focuses on the historical events, tragical even for the history of Lukiškės prison – the period of the Nazi occupation (1941–1944). This subject has not attracted attention of the researchers-historians so far. No Lithuanian historiography methods have been applied to this topic spe-

cifically. The history of this institution is investigated here at the following angles: the stats of prisoners (changes in prisoner numbers, imprisonment and release of detainees), composition of inmates by nationality, gender, offence type (political or criminal prisoners), system of punishments, imprisonment conditions, catering and health problems of the detainees, behaviour of prison employees against detainees and prison escape events